СРПСКА МИСАО

ГОДИНА VIII КЊИГА 15

Лазо М. Костић

РАНИЈИ ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА

Српска историја и српско море

МЕЛБУРН

1963

Уредник
Д-р Урош Станковић

СРПСКА МИСАО
THE SERBIAN THOUGHT
Адреса претседника:
Rastko T. NIKOLICH, 11 Selbourne St.,
ASCOT VALE Vic. -Australia
Адреса уредника и секретара:
Dr. Urosh STANKOVICH, 93 Thompson St.,
WILLIAMSTOWN Victoria Australia.

ИЗДАЊА »СРПСКЕ МИСЛИ»

1956 Песме изгнаника — Милан М. Петровић (цена 10 шил. — 1.50 долара)

1957 Кћери кнеза Лазара (историска студија) — Д-р Миодраг Ал. Пурковић (цена 12 шил. — 1.50 долара)

„ Бајке унуцима — Урош Станковић (цена 16 шил. — 2 долара)

1958 Правни институти у Његошевим песмама — Д-р Лазо М. Костић (цена 16 шил. — 2 долара)

„ Историја српског грба — Д-р Александар Соловјев (цена 20 шил. — 2 долара)

1959 Приповетке — Заробљеничке и друге — Драгослав Драгутиновић (цена 16 шил. — 2 долара)

„ Споменица леди Пеџет (цена 12 шил. — 2 долара)

1960 Женидба цара Душана и друге народне умотворине — Тумачења Бранка Машића (цена 16 шил. — 2 долара)

„ Легенде о светом Сави — Урош Станковић (цена 16 шил. — 2 долара)

1961 Далеко од отаџбине — Песме — Вуко Р. Ђуришић (цена 12 шил. — 1.50 долара)

„ Са три континента — Путописи — Д-р Анка Гођевац-Субботић (цена 16 шил. — 2 дол.)

1962 Песме — Драгослав Драгутиновић (цена 16 шил. — 2 долара)

„ Из Београда 1941-1944 — Урош Станковић (цена 16 шил. — 2 долара)

1963 Запретени и друге приповетке — Тома Ристић (цена 16 шил. — 2 долара)

„ Српска историја и српско море — Д-р Лазо М. Костић (цена 16 шил. — 2 долара.

ПРЕДГОВОР

Et pius est patriae facta referre labor.
Ovidius, Tristia 2, 322.

Проучавајући прилике Српског Приморја и у прошлости и у садашњости, наишао сам на извесне историјске феномене, који су ме илпресионирали, неки чак и запањили. Они нису нови и непознати, али сумњам да су отворено третирани и као што треба наглашавати. Можда су обрађивани стручнофактографски, али не национално-телеолошки. Маси су остали непознати, чак маси интелектуалаца.

Као Приморац, ја сам те феномене са националног угла посматрао и ценио, али сам ипак покушао да их расветлим свестрано. Постарао сам се за што обилнију литературу, што ми је великим делом (иако не сасвим) успело.

Сваки је проблем обрађиван за себе, па чак и временски раздвојено. После се увидело да они могу да се уклопе у једну мање-више органску целину. Тако је настала ова књига, која је првенствено плод моје маритимне радозналости и моје љубави према Српском Мору, а доцније тек плод историјско-научних преокупација.

Ниједна од ових студија није нигде раније у целини публикована. Две-три су биле објављене у деловима односно у замецима, из којих су после нарасле праве студије, и то углавном у часопису «Тамо Далеко». Један део материјала из расправе «С мора почиње српска историја» садржан је у књизи «О српском карактеру Боке Которске», и то мали део (око три стране). Све се друго овде први пут публикује; све је ревидирано и прилагођено карактеру Збирке.

Два су проблема овде третирана која немају директне везе са Морем: Променљиве престонице српских владара и Фантом Душановог царства. Она ипак имају доста блиску индиректну везу. А унета су у збирку нарочито стога да би се доцније теме, које њима следују, јасније изложиле и боље схватиле.

Верујем да ће ова збирка у извесним детаљима претстављати корак даље решењу историјске проблематике и да ће пружити доста повода да се неке

појаве од других још детаљније и свестраније испитају. Тиме би она оправдала своје постојање.

Књига може чак ускоро постати сасвим актуелна. Јер Србија не може без Мора, на које има света права. Једно је од њих и историјско, које се овде третира.

Нарочита је пажња посвећена истицању псторијских грешака и пропуста, који су били судбоносни за Српство. Можда се неки могу репарирати, али се ни један не сме поновити. То је други, управо главни циљ овог рада.

Мени је Судбина доделила, иако нисам историчар, да и ове проблеме обрадим и публикујем. Ја сам јој на томе захвалан. Јер, као што каже Овидије у стиху стављеном као мото у Предговору: Свети је то посао (Богу мио) приказивати дела Отаџбине!

О Српском Приморју, а специјално о Боки Которској, писано је доста, али њену прошлост су махом испитивали писци католичке вере и не српске народности. Много тога су они покушали да прикажу друкчије него што је било, или да бар оставе друкчији утисак него што историјска стварност говори. Они ће бити дезавуирани.

Бокешки Срби су имали једног одличног историчара, првог професора Српске историје на новооснованом Београдском универзитету, академика Љубомира Јовановића. Издајући ово дело, ја се клањам успомени пок. Љубе Јовановића кога цела Бока сматра њеним највећим сином XX века, и био бих срећан кад бих у овим радовима следовао његовим мислима. Он је и у личном контакту много утицао на моје преокупације ове врсте.

Ветинген (Швајцарска)
У јесен 1963. **Л. М. Костић**

С МОРА ПОЧИЊЕ СРПСКА ИСТОРИЈА

I

КАД СУ се Срби доселили на Балкан, нису могли одмах да образују своје државе. За то је било потребно времена, концентрације, снаге. Требало је рушити стране државе, да би се образовале своје.

Срби су били распршени, разасути на огромној територији, подељени на племена. Било их је на Приморју, близу њега и далеко од њега. Свеукупну државу нису могли образовати док не створе низ малих државних творевина. Од малога настаје велико.

Ипак је историски интересантно да су прве српске државне творевине, једнако као и хрватске, настале на Приморју. То је не мало парадоксално. Јер су Срби по превасходству континентални народ, дошли су из предела где нико мора видео није, нису имали никакве лађе ни приморска оруђа, све су државе чувале своје приморске поседе као очи у глави.

Па ипак, Срби су ту образовали своје прве самосталне или полусамосталне државе, ту показали своју државотворност. То су историски факти, који су стварност, иако изгледају апсурдни и парадоксални.

Тада је уопште на Средоземљу и на Балкану посебно доминирао принцип **таласократије,** како ју је назвао највећи балкански историк, Румун Никола Јорга. Таласократија значи: Влада таласа, влада мора, претежност прибрежја према копну, његов примат.

Код Срба досељених у своју трајну постојбину нису само њихове праве, солидне државне творевине при мору настале, већ и ферменти ових, њихове преддржавне формације су ту најпре скренуле пажњу света, њихова појава уопште. Ту су чинили и зулуме (нпр. Неретљани) које су хроничари бележили. Пошто до тада историски нису били познати, то се може рећи да њиховом појавом у Приморју и њиховим гестима тамо постају историски занимљиви, да одатле почињу њихове хронике и њихова историја. Паралелно се захвата и континенат Балкана, али као да море увек предњачи.

На Мору су они и своју нову културу почели да формирају, под утицајем разних народа и разних фактора. Од мора су струјања ишла ка копну, не обратно (после је настало узајамно оплођавање).

Кад се говори о Мору, мисли се увек на Јадранско море. Срби су допрли били до Јегејскога мора пре можда него до Јадранскога али су га одмах напустили. Предосећали су као да није за њих. После су под потоњим Немањићима били овладали великим делом његове обале, да је ускоро напусте. Ни Бог ни људи нису били склони надирању Срба ка Јегеју. А историска неминовност, историска нужда их је терала ка Јадрану, где су се били афирмирали да после све прокоцкају, а данашња генерација Срба да се Јадрана одриче.

Но сад о питању где је настала српска историја. При томе, као увек, пустићемо странце, Несрбе, да говоре, и то махом људе од пера и ауторитета.

А) **II**

ПРОФЕСОР Словенске историје на немачком Прашком универзитету Константин фон Хефлер писао је у једној великој студији о српској историји (литература под 1, V одељак, стр. 115), говорећи о преднемањићком добу:

«Дуго времена је такође изгледало да је за Србију важније шта се догађа на обалама и острвима Јадранског мора од Драча до Дубровника и од Дубровника до Задра, него шта се збива на левој обали Вардара, који је толико дуго претстављао источну границу Србије ако се уопште за то доба може говорити о једној српској држави».

Највећи румунски историк, и најпознатији историк Балкана, проф. Никола Јорга истицао је стално, у неколико својих студија штампаних двадесетих година овога века, да је српска државност имала свој почетак, своју праву основу на доњем Јадрану, у Боки и њеној околини (њеном залеђу).

У предавањима одржаним на паришкој Сорбони (2, стр. 111) говорио је о «изворима који се односе **на прве векове српске државе формиране** под утицајима које сам покушао да анализирам **на обалама Јадрана,** и која је

много доцније нашла у унутрашњем пределу Рашке центар и кристализациону тачку...»

Стр. 116: «Била је на страни Срба који су напредовали према унутрашњости ... једна војна концентрација, покушај политичке формације која се доцније проширила до капија Дубровника, обухватајући Бар и Улцињ ...»

У другој студији из истог доба (3, 18) пише Јорга:

«Организација српска почела је од стране Јадранског мора, у Дукљи, инфлуенцирана у свим односима живота латинског Запада; она се фиксирала и најзад консолидирала у унутрашњем пределу Рашке...» (а постигла је, како Јорга излаже, највећи домет у Македонији).

Стр. 8: «Нови назив жупана, старешина жупа, дошавши, како изгледа, **са Јадрана, где је српски живот почео да се организује** под западним утицајима, заменио је назив војвода ...»

У једном предавању одржаном три године доцније пише Јорга (4, 54):

«Јер Србија има три дела: Србија унутрашња, византијска, управљена извесног момента према Дунаву и најзад Цариграду; **затим Србија јадранских обала** и Србија далматинска. Од старе Зете, која је после понела име Црне Горе, **из Котора је формирано прво краљевстео Срба,** које није било ни византијско, ни православно, ни источњачко, него католичко по вери, латинско по канцеларији, а западњачко по правцу. Конти ове области, кнезови (то Јорга српски означује, ЛМК) постали су краљеви по вољи народа. Они су тада бацили свој поглед према краљевској круни и Света Столица ју им је дала.»

Прашки (немачки) професор Константин Хефлер пише (1, V, стр. 118): **«Од кнеза Михаила улази Србија у западну историју** и почиње дуг низ покушаја да Србе придобије за културу Запада...»

Немачки историчар Ратингер, Језуита, написао је у органу немачких Језуита крајем прошлог века расправу о католичкој прошлости Срба (5). У њој усваја и разрађује Порфирогенотово тврђење о првом географском

распореду Хрвата и Срба. За ове каже да су настанили «унутрашњу, доцније ужу Србију» и приморску Србију одн. «Српску Далмацију». Наводи сва четири племена западних Срба (Неретљане, Захумце, Травунце и Дукљане) називајући их заједно «Јужним Србима» (стр. 250, 252 ид), или «Приморским Србима» (стр. 249, 259, 260). Затим каже (стр. 260): **«Приморски Срби** (Küstenserben) **допреше до великог значаја. Прво су основали државу Захумску, после Дукљанску».** Спомиње затим «сопствене српске жупане Травуније, после кнезове».

Довде су навођени страни, несловенски историчари од гласа. Овај одломак ће се завршити речима једног скорашњег францускoг путописца Пијера Марж који у опису својих путовања по западним српским областима 1912 пише (6, стр. 211):

«Баш у Црној Гори су Срби, већ одвојени од Хрвата, створили своју државу (око 900), одакле се напослетку проширише на Балкану и у Босни. **Ова мала земља беше језгро великог српског царства** у средњем веку, као што је била и њихово (српско) последње уточиште у модерним временима ... Стара Србија се може упоредити са воћем чије језгро чињаше Црна Гора ...» (Писац употребљава тадашњи савремени израз за раније Дукљу.).

III

САД неколико словенских писаца, опет по избору.

Познати слависта и историк Павле Јосиф Шафарик (Словак по народности) писао је у својим «Словенским Старожитносћима» (7, стр. 275) да су **првобитне «границе Србије биле... на западу море, које оплакује српска острвља од Бара до ушћа Цетине».** И даље каже: «Од ове првобитне и старе Србије треба разликовати Србију која је настала тек освајањима Стефана Немање и његових наследника...» Но и Немања је, каже Шафарик, придодао својој држави један део Приморја (на ушћу Дрима).

Руски историк Аполон Аљександрович Мајков писао је у својој Историји Српског народа (8, стр. 139):

«За дуго прије Немањића језгра је Србије била Зета, која се у тјешњем смислу зваше Далмација и Дукља. У Зети је била Србији власт... Зета је била

њен најглавнији дио, који је највише могао у државним пословима ... Зета бијаше највиши угао Јужне Србије ...

Зета, иако бијаше на мору, држећи залив Которски, где је пристаниште једно између најљепших на свијету, опет имаше што имају земље које нијесу на мору, јер у њој, над равницама које јој народ хранише, те могаху бити без морске трговине, владаху планине које је везаху са осталом Србијом. Од значења тежачког и трговачког бијаше у њој претежније државно које имаше за Србију. Стога, **кад остале области отпадоше од Србије, она бијаше једнако с њом у вези.**

А кад се у српској држави показа државни квар и Србија, губећи самосталност, оптерећена освојеним земљама, растрзана на личне властеоске правце по областима, пође да се распада и пропадне, тада се Зета сасвим одвоји од Србије, веома драге ...»

Разуме се да сличних констатација има и код Чеха Константина Јиречека, најбољег историчара Срба. Он је то више пута, разним речима, изрицао. Тако у својој историји Срба (9, I, стр. 155), говорећи о XI веку:

«Код Срба је у то доба било два средишта са две династије. Једна је, кућа Стефана Војислава, владала у Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу. Како је ова област сретно одбила нападе Византинаца, постала је она, у XI веку, прва народна сила. У унутрашњости, у некадашњој и првобитној земљи Срба, владала је друга лоза, која је од краја XI века својим непрекидним нападима на Грке бацила потпуно у засенак владаоце у Приморју, те их је пред крај XII века, сасвим потиснула и у Дукљи ...»

«Од Немањина времена нема више дукљанских владалаца од старе куће, и у титулама Немањиних наследника редовно се истиче стварање њихове државе из два дела: српске, рашке области, и Приморја...»

Разуме се да је и Приморје означавано као српска област. Сам Јиречек каже да су Византијци називали владаоца Приморја **хо тон Сербон архон,** а то значи првак («принц»), кнез Срба.

То исто из Јиречека изводи Стојан Новаковић (10). Зетски владари су носили титулу српских краљева. Јиречек је налази први пут у једном писму

папе Григорија VII у години 1077. «Само не треба изгубити из вида да је **српско краљевство XI века било редуцирано на приморске земље: Зету, Требиње и Захумље ...** Обала краљевства простирала се од Бојане до Цетине...» **«Земља тако омеђена, која је била позорница српске историје од почетка XI до XIII века, била је сасвим мала ...»**

IV

САД ЋЕМО цитирати хрватског писца, »једног али вредног».

Некада највећи хрватски историк Фрањо Рачки спомиње прве државне творевине на Словенском југу у својој великој расправи «Борба Јужних Словена за државну неодвисност» (11). У наслову VIII одељка (стр. 108) стоји: **«Србски народ куша први под Стјепаном Војиславом узпоставити државну неодвисност:** борба с источно-римском царевином».

У тексту стр. 115 стоји: «Приje je србски народ умио слабост Царевине у своју корист употребити. Истина је да је положај србскога народа био повољнији, дочим је он у својих кнежевинах и жупанијах уживао самоуправу под својими кнезови. Бизантиски љетописац сачува нам само ову кратку виест да је Србија послије смрти цара Романа III (11 априла 1034) «римски јарам стресла». Ова виест може се попунити приповиедањем домаћег љетописца, који знаде више тога казати како и гдје је србски народ устао; а његове власти даду се у битности довести у склад с тадањим околностми».

Под византиским љетописцем Рачки мисли на Георгија Кедрона, под домаћим на попа Дукљанина. Рачки продужује**: «Србски покрет потиче и сад из Зете, где је државна самосвиест србскога народа најбуднија остала.** Овдје је и сад владала она породица, којој је св. Владимир њекоћ припадао, а на кнежевској столици сједио му братучед, кому је по извору домаћем било име Доброслав, по страном Стјепан иначе Војислав, тј. бијаше му потпис име «Стјепан Доброслав Војислав». Рачки наводи и његово грчко називање «Стефанос хо каи Војистлабос». Летописац Кедрон његову земљу назива **тон топон тон Сербон:** предео Срба, као што је и за кнежевину св. Владимира казао да је обитавају **Трибалус каи Сербус** (Тривалци или Срби).

Даље каже Рачки да је уз Дукљу Стефан Војислав сјединио био и Травунију и да је **«тијем био двие жупаније од њекадашњега србскога савеза под своју власт справио».**

Стр. 128: Стефан Војислав одби нападе византиске и жупана Људовита. «Тако је малена Зета одбила велике царевине насртај на своју неодвисност и «златну слободу»; те је она опет показала што може мален али сложан и за свој дом одушевљен народ...»

Стр. 135: «Овакав бјеше положај србскога и бугарскога народа половицом XI стољећа: бугарски у подпуну поданству източно-римске царевине, **србски имајући упориште својему народному и државному животу у ојачаној Зети...»**

Исти хрватски историк каноник Рачки писао је даље (11, стр. 175):

«Сувременик хрватском краљу Петру Криесимиру донекле, а и сувладалац другому југословенскому племену, наиме србскому, бијаше кнез Михаља, син и насљедник Стјепана Војислава. **Тежиште обију држава лежало је и тада на подручју Јадранскога мора,** и то Хрватске на Крки и Цетини, србске на Морачи и Бојани. Ну хрватска краљевина завлада много дуљом обалом од зетске кнежевине, обје пако стицаху се код Неретве...»

Стр. 230: «У Зети мало кашње иза венчања Будина с Јакинтом престави се кнез Михаља, покле је преко 30 година мудро владао. Слиедећи стопе својега оца Стјепана Војислава није **ни Михаљо никада заметнуо мисли око уједињења србских земаља,** за које је 1073-5 оружје тргнуо ...»

За оне који не знају хрватски, треба рећи да Рачки, који је и хрватски слабо знао, речју «мисао заметнути» хоће да каже забацити мисао.

На страни 243 говори Рачки о Бодину или, како га он зове, Будину и каже изос.: »Имајући у власти дједовину Зету, Травуљу и Хум, размакну и на овој страни прам сјеверо-изтоку границе до горње Босне. **Тием је начином Будин опет ујединио србске земље у поријечју Зете, Раше, горње Босне и Дрима, те постао господаром давних српских жупанија...»**

Стр. 318: »Догађаји од г. 1091-4 показују доста јасно да се **дјелатност србскога народа са Бојане и Мораче помакла к изтоку у подручје Дрине м Мораве...»**

Док је јужно Приморје изразито српско, северно хрватско, градови нису могли етнички, а једва и државно-правно, бити добивени. Рачки пише на стр. 331 (Закључно разматрање): «Ови градови не само подржавју своју самоуправу, него свој романски значај изтичу управо непријатељски проти хрватској и србској државној власти...»

Стр. 333**: «Када је хрватскоме народу западало сунце, србскоме је пуцала зора.** Малена Зета и Раша имале су задатак одвратити да се стиег народне и државне слободе не поклони Цариграду; но да га послије пол стољећа предаду у крепчије руке Стјепана Немање и његова рода. **Тием приеђе првенство ка балканском полуотоку на србски народ ...»**

V

РАЗУМЉИВА је ствар да су и српски писци ову исту чињеницу запазили и истицали. Видели смо већ да то чини Стојан Новаковић у приказу књиге (Историје) Јиречека (још немачко, непреведено издање,10). Али и други, које не можемо овде све цитирати, јер не кажу ништа нова. Само неколико реченица од понеких писаца.

Академик Чеда Мијатовић је писао у студији о Балшићима (12) да је «Зета, као област, пристајала у систему државе Немањићке, **него је управо у њој била колевка** за идеју државног јединства преко граница појединих области...»

И академик Никола Радојчић је писао 1936 године (у Годишњаку Скопског научног друштва): «У нашој историографији редовно почиње приказивање српског државног развитка са Стефаном Немањом, мада је његова држава несумњив наставак првих српских и хрватских формација, како се оне огледају у Барском родослову«. (Проф. Радојчић назива »Барским родословом« Летопис попа Дукљанина, како је он до сада називан.)

И Јован Цвијић то исто тврди (13): «У првим временима средњег века формирала се у овом Приморју српска држава Зета, која је заузимала већи део садашње Северне Арбаније. Њена престоница је била Скадар...»

Б) **IV**

СА ПРЕЛАЗОМ тежишта српског народа на континент, са стварањем водећих српских држава далеко од мора, није дошло до одрицања од мора, није дошло ни до његовог ниподаштавања ни запостављања. Народ се множио и ширио; море је чинило физичку брану његовог географског распростирања. Зато се морао померити и центар државе.

Али је то учињено не у негирању Приморја, већ у његовом афирмирању. То се очитује у два вида: рашки владаоци хоће да потврде продужење своје државности настале на мору и тражењем легитимитета за њу и у употребљеним титулама.

Професор у Прагу Хефлер је писао да је Стефан Немања «одржао **Зету као исходиште своје власти»,** и одатле се ширио даље (1, V, стр. 123). (Stefan Nemanja behauptete die Zeta als den Ausgangspunkt seiner Herrschaft.)

Сам Сава тражи легитимитет за крунисање свога брата у њиховом пореклу из Дукље и наслеђу Дукље. Код Доментијана стоји (14, стр. 137) да је тражио круну «да крунише свога брата на краљевство по првом отечаству краљевства њихова, у коме се и отац њихов роди ... у месту званом Диоклитија, које се зове велико краљевство од почетка». У оригиналу (15, с. 247) последње речи гласе «иже зовет се велико краљевство от прва». Мислим да је бољи превод «од раније» него «од почетка».

И други су писци то запазили и истакли давно пре нас. Тако међу првима бечки професор славистике Франц Миклошич. Он каже, позивајући се на Доментијана: По овом српском писцу (246, 247) Сава иште од папе да му пошаље венац «јако да вјенчајет брата својего на краљевство по првом краљевству отечества их». Миклошич додаје: «тиме је мислио на Дукљу» (као прво краљевство њихова отечества, 26).

Стојан Новаковић тврди у својој студији «Српски проблеми« «поводом Историје Срба од проф. Јиречка» (Јагићев архив XXXIII, стр. 450, 10) да су

«Вукан и његови наследници носили краљевску титулу ван сваке сумње да би више импонирали приморским градовима... продужујући на тај начин краљевску традицију Зете још од XI века...»

Проф. Јорга каже да је папа дао Вукану титулу «краља Приморја» (3, стр. 140). То је било негде око 1195.

Без обзира на то ко му је титулу «дао», сваки српски владалац је истицао своју власт над једним делом прибрежја Јадранског мора, и то у разним варијацијама титуле.

Тако проф. Јиречек генерално каже (9, II, стр. 2):

«Из домаће краљевске титуле лепо се види како је држава постала сједињењем две групе земаља у унутрашњости и у приморју. Она гласи на српском ,краљ все сербске земље и поморске', на латинском ,тотиус Расе ет Маритиме, на грчком ,пасес Сербиај као Диоклејас'.» Место Диоклеја (Дукља) стоји често Параталасија, што тачно значи приморје (таласа је море), одн. латински Маритима. Све употребљене титуле налазе се у оригиналима означене код Јиречка.

На истом месту пише Јиречек да се у титулатури српских владара ужа Србија («права Србија», како преводи Радонић не сасвим тачно) наводи «увек као целина, без именовања и набрајања појединих области», док се «приморске земље» «од Бојане до Неретве детаљно наводе до 1345 у опширној краљевској титули.»

У краћим титулама се и до тада ти детаљи изостављају, а после се изостављају уопште. Један од узрока је и тај, што је после тога Приморја све мање. Али је ранија енумерација области разумљива: то су биле засебне области, једна од друге независне иако обично све под сизеренством српског владаоца. У Рашкој и ужој Србији није било тог цепкања нити посебних власти за поједине делове државе.

Неке смо титуле и ми сакупили из разних извора одн. књига. Тако нпр. Стефан Првовенчани у повељи којом дарива нека села манастиру Богородице на Мљету даје овај потпис: Стефан по милости Божијој венчани краљ и самодржац всје србске земље и поморскије (Миклошич,16; Клаић 17).

Краљ Стефан Владислав се у повељи из године 1238, којом Дубровчанима потврђује раније повластице, потписује: Стефан Владислав, с помокију Божиов краљ всјех рашких земљ и поморских (18, стр. 14).

Недуго пред своју смрт, кад је одбио напад Мађара, краљ Милутин се гордо називао (19, стр. 23) господарем области «De gulfo Adriatico usque ad flumen Danubii magni» од Јадранског залива па до Великог Дунава. Као да му је у Боки било исходиште власти, нека полазна тачка.

У опису старих српских новаца каже хрватски историк Шиме ЈБубић (21) да се краљ Душан потписивао: Краљ всјех земљ србских и поморских, на латинском Rex Servie, Dalmatie, Dioclie, Albanie, Zente, Chelmenie et maritime regionis.

Цар Душан се 1351 потписује: Цар Србљем и Грком, самодржац всех србцех и помрсцех земљах. Понегде, место ових последњих речи каже: Западније страни. У повељама свуда се потписује: Стефан в Христа Бога благовјерни цар Србљем и Грком. То с једне стране показује на његову тенденцију владања, а с друге да Приморје убраја у српске земље, одн. да Приморце сматра Србима. Они су тада били заиста већим делом интегрирени и посрбљени (уколико то нису били од вајкада).

Кад је настао слом Душанова царства, његово растварање и разбивање, кад се Српство удаљило са Јегеја, опет «Поморије» и «Приморије» Јадрана добива своју цену. Легитимни владари српски истичу га као своју домену. Тако нпр. деспоти, који су имали само деличак мора, па чак ни то увек. Шта више, и сам кнез Лазар из Крушевца, коме није припадала ни најмања чест мора, означавао се покаткад као господар «Поморија» (тако у повељи од 9. јануара 1387). Миленко Вукићевић (22) сматра да је то Лазар чинио зато што га је Ђурђе Стратимировић, његов зет, признавао за »врховног господара».

Деспоти су, као што рекосмо, имали више права на ту титулу, и они су је радо истицали.

У својим актима Дубровачкој републици деспот Стефан се испочетка обележава као «господин земљи србској и Поморију и percentage странам подунавским». Тако је и својеручно потписан на повељи од 2 децембра 1405,

издатој у Борчу, којом потврђује повеље својих претходника о трговини са Дубровником (Љуба Стојановић, Старе српске повеље и писма, 18, 1, стр. 200 ид.). После каже увек «по милости Божјем господин Србљем деспот Стефан», изоставља и Подунавље пошто је као принуђен да изостави Приморије.

Јер Дубровчани нису никад, ниједном приликом, њега апострофирали као господина Поморија. Они се обраћају као «славному и велможному господину Стефану по милости Божијој всој србској земљи» (16 марта 1406) или, далеко чешће, «славному и велможному господину деспоту Стефану по милости Божијој всој србској земљи и Подунавију господину» (3 новембра 1408, 4 новембра 1411 где стоји место милошћу Божјом «изволенијем Божијим», 2 октобра 1413, 1 децембра 1413, 1 марта 1414, 17 марта 1415, 15 маја 1415, 15 јуна 1417, 9 августа 1417, 13 августа 1417, 20 марта 1421, 1 августа 1421, 18 фебруара 1422, 12 марта 1422, 22 марта 1422). (У цитираној књизи Љубе Стојановића, која је хронолошки поређана.)

Разумљиво је дубровачко устручавање да деспота Стефана назову господином Поморија; испало би да је и њихов владалац. То је он ваљда схватио, па је избегавао да их изазива, ако не и вређа. Јер заиста појам Поморија није био детерминисан.

Руски историчар В. Григорович саопштава садржај надгробног написа деспота Стефана Лазаревића на камену који је после ослобођења Србије почетком прошлог века нађен у селу Древенглава близу Крагујевца и први пут описан у српском календару «Даница» за 1826. Тамо стоји (23):

«Аз Деспот Стефан, син свјатаго кнеза Лазара и по того преставленију милостију Божијеју бих господин всјем Срблем и Подунавију и Посавију, и чести угрскије земли, и боснскије, **јешче же и Поморију зетскоме...»**

На двору његовог прејемника на деспотском престолу Ђурђа Бранковића у Смедереву, још данас је очуван један сличан натпис. Ми ћемо овде пренети тај податак из једног описа у београдском листу Република за 1956 (24):

На завршетку грађевине, при врху једне од највећих кула, неимар је узидао црвеним циглама крст и испод њега **два реда српских речи,** које гласе:

«В Христа Бога благоверни **деспот Ђурђ, господин Србљем и Поморију зетскому.** Повеленијем јего сзида се град си в лето 6938.» (г. 1429-30).

Истоветан податак се налази и у монографији Чеде Мијатовића о Деспоту (25, стр. 173).

Исти Деспот Ђурађ Бранковић се више пута званично обележава као **«Господин Србљем и Поморију и Подунавију»,** па га тако означава историк Чед. Мијатовић у веома лепој студији о њему, означава га тако у самом наслову студије (25), а у тексту наводи на више места по који податак. Тако из једне повеље издате Дубровчанима децембра 1428. У њој, поред тог наслова, стоје и ове речи: Ако се нека дубровачка лађа разбије **«у приморје, у области Господства ми».** У његово, њему подчињено приморје, с којим се из Смедерева управља. (25, стр. 156, 158, 400).

У повељама о трговини, чија два паралелна текста из г. 1428 и 1445 доноси Љуб. Стојановић (18, II, стр. 11 исл.) истиче Ђурађ још у почетку да је благодаћу пресвјатаго Духа постављен за наследника родитеља својих «господина Србљем и Поморију и Подунавију». Те су повеље сачуване у Дубровнику, али га ипак Дубровчани називају «господаром српској земљи и к тому» (акти из 1441, три на броју оп. цит.).

Но и босански владари после пада Немањића истичу своја права на Приморје у самој титулатури.

Тако краљ Твртко у повељама из 1378, којима нотификује да му је Бог одобрио «насљедствовати прјестол својих прародитељ господе србоске», «бо ти бјеху моји прародителије» ... (Љуб. Стојановић, цит. дело, I, стр. 76). И у том првом акту промулгације свога краљевства, Твртко, као наследник Немањића, потписује се: Стефан Твртко, в Христа Бога краљ Србљем, и Боснје, и Приморју. На акту од 2 децембра 1382 потписује се: Стефан Твртко, милостију Божијом краљ Србљем и Босње и Приморију.

После има Твртко већу титулатуру, али Приморје долази ипак на треће место, одмах иза Србије и Босне. То продужују његови наследници. Тако се потписује Стефан Томаш овако: Штефан Томаш краљ Божијом милошћу Србљем, Босни, Приморију, Хумској земљи, Далмацији, Хорватом, Доњим Крајем, Западним Странам и к тому (1444) или 1451: «Милостију Божијом Господин Штефан Томаш краљ Србљем, Босни, Приморију, Хлмци Земљи, Хрватом, Доњим Крајем».

Разуме се да ни херцеговачки владари, који су располагали са више мора од босанских, нису пропуштали да то не нагласе. Тако у низу повеља првог херцога, Степана Косаче. У једној од 19 јула 1453 каже у ингресу «Ми господине Стјепан херцог од Светога Саве, господар хлмски и приморски, велики војвода русага босанскога, кнез дрински и веће». Сасвим слично у актима од истог дана, затим од 11 априла 1454, 13 октобра 1461, 3 фебруара 1464, 1465, 1466 итд. Увек после Хума, своје постојбине, наводи Приморје.

«Архиепископска титула начињена беше по узору на краљевску: ,по милости божијеј архиепископ всјех српских и поморских земљ'». (Јиречек, II, стр. 11). «Милошћу Божјом патријарх свих Срба и Приморју столовао је стално у Пећи» (цит. дело, стр. 222).

В) **VII**

И ПРЕ него су стекли своју државност, Срби су били познати историји, но нарочито међу њима приморски Срби; међу овима, опет, специјално Срби Неретљани или Пагани (Погани=Некрштени).

Први историчар Срба на Балкану, цар Константин Порфирогенит (у половини X века) каже да «Сербли» не станују само у Серблији, Захумлији и Тербунији, него и у Паганији (О управљању Царевином, III, 153, 160). На другом месту да су српски архонти (кнежеви) владали Паганијом (III, 156), «да је српски владар Петар (око 891-917) имао у рукама Паганију, земљу Неретљана». (Јиречек, 9, I, стр. 87).

Професор Хефлер пише у цитираној студији (1): «Србија се делила у четири главна дела: Србија, Захумље (Херцеговина), Зета или Дукља (планине око Скадарског језера) и Требиње; нити је постојало државно

средиште, нити заједнички старешина (владалац), није било ни државе ни патријарха, као што смели гусари на Неретви постојаху засебно и иђаху својим путевима...»

У својој темељној студији о првим насељима Срба на Балкану, пише Стојан Новаковић (27, стр. 61):

«Мада су Поганија или Неретва и Хумска земља после спојене уједно, у Хумску земљу, из старине су то две области које се не смеју мешати. Они Неретљани или Погани, што су били славни по гусарству и по тврдоглавом држању у старој претхришћанској вери, нису били исто што и Хумљани, становници предела на левој обали Неретве... **У почетку српског становања и српске историје у тим пределима,** то су биле две области, са две засебне управе, два центра и две историје ...»

Шишић пише (Летопис попа Дукљанина,28, стр. 251) да се «неретљанска област растурила већ на почетку XI века (свакако пре 1020), па је једна, и то већа чест, наиме копнене жупаније Расток, Макар и Доље припале краљевини Хрватској, од острва Брач и Хвар, а друга мања чест, острва Корчула и Мљет, Захумској области.»

Интересантно је да су Хрвати успели да припоје себи углавном континентални («копнени») део Неретљанске области, а Приморје је опет већим делом остало код српских Захумаца.

Неретљани су канда први Срби којима се историја бави. Сам Шафарик каже да прве сигурне податке о Србима имамо тамо где се Неретљани спомињу (7, II, стр. 200). Затим прецизира:

«Почетком IX века беше њихова моћ тако порасла да су постали страх и трепет за Млечане; због тога их је напао дужд Јован Партиципацијус на мору и принудио на мир (око 820). Дужде Тредонико обнови уговор са Дросаком који је канда био неретљански жупан (око 836). Али су Неретљани и даље вршили испаде на мору и 840. победише Тредоника у поморској бици. Њихова смелост на мору изроди се ускоро у гусарство. Тако опљачкаше и заробише изасланике папе Адријана кад су се враћали из Цариграда са Сабора. Сви акти овог Синода падоше у њихове руке (869.-870.)». (Шафарик

то све поткрепљује изворима сасвим веродостојним). «Дужд Урсус Партиципацијус се бори против њих без успеха...» «Године 917 подврже их српски велики жупан својој власти; без сумње су се опет ускоро ослободили, јер се 932.-948. тако смело понашају и тако се снажно боре са Млецима ...»

На страни 269 исте књиге пише Шафарик:

«Њихов надасве повољан положај на мору, између ушћа Цетине и Неретве, моћ до које допреше поседовањем острва... спречише Млечане да их понизе, док им напослетку не зада дужд Петар Урсул II смртни ударац године 997, једнако као и њиховим хрватским савезницима, откада њихова моћ све више поче да опада. У XI веку потпуно се потчинише железној руки Млетака...» (И ту писац своје наводе поткрепљује подробном литературом).

Нама је главно било потврдити постављену тезу да су они, Срби Неретљани, били историски занимљиви давно пре Дукље, још у првом миленију наше ере.

Далматински историчар, проф. Боглић, писао је у Програму (Годишњаку) Задарске гимназије (италијанске) за 1872-73 (29):

«Страшни, одважни, срчани, жељни боја и ратовања, одушевљени живом жељом за независношћу, Неретљански Срби имаху слободну (своју сопствену) владу, и на мору које оплакује наше обале не трпљаху страну власт».

Тако каже далматински историк, италијанске културе: Срби неретљански (i Serbi di Narenta). И код Фарлатија се на једном месту каже за Неретљане: gens serbica ferox immitis, што српски значи: српско племе, дивље и опоро.

Сам Неретљанин, прото Љубо Нер. Влачић (у том међуимену означено је његово порекло), каже у студији о свом родном крају (30, стр. 31): «Неретљане називају Србима сви историчари, као и сви хроничари млетачки. И Луцијус у својој Историји (књ. III, гл. 14, § 5), а Рачки у «Повијести Словенства» стр. 17 називље их Србима. Шиме Љубић такођер признаје да је »Неретљанско Приморје» српско, па вели: «Године 1443 бијаше у Србском приморју јака ватра расплamтила међу Млечаним и Стјепаном, војводом Св. Саве» (Преглед Повиести хрватске, стр. 109). Ђурађ Војисаљић, војвода

«Доњих Крајева», синовац Хрвојин, сматрао је и звао своје људе уз Неретву доњим Србима» (Миклошић, Монумента Сербика 320, 445, 467).

Сам прота Влачић пише: «Ова снажна, у почетку за три стотине година независна српска република, која се до Цетине протезала, задавала је страх морепловцима Јадранског мора».

Немачки научник А. Штајницер, у својој монографији о Далмацији, изашлој у репрезентативној колекцији «Монографије за познавање света» између два рата (31), излаже на страни 9 историју источног дела Јадрана и тврди да су Хрвати увек потпадали под туђу власт у овом или оном виду, а затим каже изречно:

«Супротно далматинским Хрватима, далматински су Срби јужно од Неретве очували своју пуну независност. Заштићени природом земље, они су се, у првом реду Неретљани, истакли смелим гусарењем, тако да су Византија и Млеци били принуђени да се ослободе ове напасти плаћајући данак. Тек крајем X века наступише Млеци против Неретљана, који 998 изгубише острва Хвар, Корчулу и Ластово у корист Млетака, и мораше се повући у своја каменита гнезда на континенту...»

Г) VIII

Нису само прва четовања, први пиратски подвизи Срба на Балкану, први њихови упади и пљачке, забележени на Приморју, већ и прави ратови организоване војске, припремљене у једној организованој држави. Не само да су забележене борбе, већ и победе, победе чак над царевином, над Византиским царством.

Овим својим подвизима на Приморју ушли су Срби први пут у ратну историју. То је било средином XI века, у почетку друге миленије наше ере. **Прва већа битка српске средњевековне војске** била је, према Барском родослову, 1042 године, код Бара, у рату између зетског кнеза Војислава и Византије. Византиска војска, под заповедништвом Курзимија, прикупила се код Скадра и одатле је кренула према Бару.

Та војска је била далеко већа од српске. Нешто лукавством а нешто храброшћу својих војника, Војислав је успео да продре у сам логор.

Дезорганизовани, без вођства и стално гоњени, Византинци су се повлачили према реци Дриму и Скадру. Погинуло их је неколико хиљада, и међу њима главни заповедник византијске војске Курзимије. — Ова победа је много допринела учвршћивању независности Зете и њеног јачања као самосталне државе.

У својој монографији о Летопису попа Дукљанина пише највећи хрватски историк Шишић (28, стр. 153): «Византиска војска крене с југа к Бару и ка Скадру... Али Војислав (Доброслав) са синовима Гојиславом и Радославом потуче византиску војску у зетским кланцима и тако је жестоко натера у бег, да је грчки војвода Курсилио са задобивених рана издахнуо у Скадру ...

Д) **IX**

ПА И КУЛТУРНА **наша историја почиње некако с мора.** Тако на пример, најстарији српски историски споменик (бар најстарији сачуван) тзв. Летопис попа Дукљанина или, у новије време зват, Барски родослов, настао је на Српском приморју.

У својој одличној монографији уз текст Летописа, проф. Фердо Шишић пише изос.: «Колико данас знамо, најстарији наш књижевник и летописац јесте по имену иначе непознати Поп Дукљанин» (28, стр. 3). Стр. 105: «Зато мислим да се може с много разлога казати да је Летопис Попа Дукљанина написан најдоцније око године 1200, односно, како је већ Јиречек одредио, у другој половини XII века...» Стр. 184: «А сада да закључимо: Ако Поп Дукљанин и не запрема ни као писац ни као историски извор видније место, ипак немојмо сметнути с ума да је он **не само наш, него управо наш најстарији познати књижевник».**

У Коментарима Летописа (стр. 420) пише проф. Шишић «пре свега да је **Поп Дукљанин био Словен (Србин) из Зете»** и да је **«у Зети код Срба католика било словенских профаних књига, дакле литературе већ и пре Стефана Првовенчаног и Св. Саве».**

Мађарски историчар Лудвиг Талоци каже у једној својој веома критичној расправи о Летопису попа Дукљанина (32, стр. 224):

«Важна је и та околност да је **Летопис попа Дукљанина са свим својим варијантама угледао света у јужном делу Далмације, где је Старосрпство, које је ту ка обали код своје куће, оставило снажне трагове у литератури.** Нигде друго није нађен ниједан примерак».

А баш Талоци није био нимало пријатељ Срба.

Академик Никола Радојчић, у најновијој студији о «Барском Родослову» (тај назив сматра адекватнијим) пише следеће (33, стр. 48):

«Барски родослов је, по свом писцу, по месту где је настао, по народу чију прошлост највише описује и по државним формацијама чији развитак приказује, домаћи српски извор. Али српски домаћи извори писани су претежно старим црквенословенским језиком у српској редакцији, а овај извор сачуван нам је на латинском језику, који, можда бар један његов део, не претставља језик оригинала него превода...» «Барски родослов је историски извор највише за она времена из српске прошлости док је моћна Зета стајала на челу српских држава ...» «Хрватске прошлости је у Барском родослову толико мало, да је хрватски преводилац једнога дела овог извора морао увлачити Хрвате где их није нашао у оригиналу, да би на тај начин оправдао своју намеру као да се цели преведени део Барског родослова тиче хрватске прошлости. У хрватску историографију средњег века смештен је Барски родослов највише због додатка преводу једног његова дела који се тиче смрти краља Димитрија Звонимира. Али та легенда има само толико везе са Барским родословом, што је његов почетак преудешен у њен увод. Ништа више ...»

То је све академик Радојчић писао за време комунистичке (хрватске) Југославије, а књигу је издало «Научно друштво НР Црне Горе».

Центар српске писмености је постао после Хилендар на Јегејском мору. Али, кад се појавила штампарска уметност, прва штампарија српска се појавила непосредно иза обала Јадрана, које су сад држали Млечани, појавила се на Цетињу или на Ободу (на Ријеци Црнојевића); историја не зна тачно њену убикацију. Црногорски историк Јагош Јовановић, један од твораца црногорске народности, писао је о тој штампарији следеће (34, стр. 53):

»Цетињска или Ободска штампарија била је врло краткога века. Била је свега две године (1493-1495), али и поред тога, она је најкрупнији догађај у културној историји српског народа, јер је била прва српска штампарија, а друга по реду међу словенским народима».

X

Стручњаци мисле да је и наша црквена архитектура која нам је донела толико славе (па и данас од ње живимо), да је та архитектура настала на Приморју. Тако се канда изразио савремени енглески историчар уметности Сесил Стјуарт (35). Његово дело су приказали др Божидар Пурић и Бранко Машић. Овај је у једном новинском чланку 1961. писао:

«Као први и прави модел Рашке школе, Стјуарт је открио малу и неизгледну цркву Св. Луке у Котору. То је задужбина Стевана Немање 1196. Испод саме которске стене, зидана од грубог тесаног камена без живописа. Али су ту у малом примењени основни принципи српског средњевековног неимарства уопште...» (36).

Не само да је архитектоника храмова имала свој зачетак на Приморју, већ је ту започело и само задужбинарство као појава. О томе пише проф. Перо Слијепчевић (37, стр. 181):

«Хук Задужбина у нас почиње од мора, као краљевство и крст; прелази у Рашку, силази у Македонију, па се повлачи на Дунав и на запад...»

На стр. 184 пише Слијепчевић: **«Развој Задужбина могао би се претставити на карти наше земље једном живом сликом: питома лоза ниче од морске стране,** од жупне околине Скадарског језера; она расте на замерке пут севера, увија се затим између рашких планина кроз дубраве, савија онда на исток преко Метохије и Косова, па све даље на југ, низ Вардар, док јој витице не избише, за последњих Немањића, на Охридско језеро и чак на Јонске отоке. Други јак лозов трс одвојио се од тога, па пошао на север долинама Западне и Источне Мораве, прешао доцније Саву и Дунав на Фрушку Гору и даље, савио се на запад до Лепавине, просекао Босну, и у XVII веку завршио свој дуги круг у планинама Херцеговине и Црне Горе. На

лози су гроздови и свако зрно у грозду по једна црква ... То је питома лоза српске културе ...»

И у фрескама, специјално у портретима, предњачи Српско Приморје. Тако **најстарији портрет у нашој средњевековној уметности налази се у цркви Св. Михаила, код Стона, у Приморју.** Рађен је у последњим десетинама 11 века и претставља, вероватно, првог српског краља, Михаила, из владарске куће коју је основао требињски кнез Војислав. За разлику од потоњих наших средњевековних портрета, портрет у Стону изведен је у романском, а не у византиском стилу, али је замишљен на исти начин као и портрети у доба Немањића: владар је насликан у този донатора са моделом цркве у руци и у свечаном орнату.

XI

И нововека српска држава је прво настала у Приморју па после тек на континенту Балкана. Прво је, фактички бар, настала Црна Гора а после Србија.

Црна Гора, сасвим близу мора (испочетка само близу мора) фактично постоји од почетка XVIII века, Србија од почетка XIX века. Морску обалу Црна Гора није имала, нити је могла имати, али одмах иза првих морских гребена она је егзистирала.

Кад је црногорски књаз Никола проглашен за краља (и Црна Гора за краљевину) 15 августа 1910, Никола I је истог дана у Народној Скупштини на Цетињу казао: «Ја примам краљевско достојанство, које проширеној Црној Гори припада по историском праву и по сопственим заслугама, будући тврдо убеђен, да ће све велике силе са благословом поздравити, поред једне српске краљевине у српском Подунављу, **ову другу у српском Приморју...»** (34).

Тада је Црна Гора имала парче мора, но она се сва, са пуним правом, оглашује за приморску Србију.

Још кад је добио тај мали појас Мора (Бар са околином, а потом Улцињ, или најјужније Српско Приморје), владар Црне Горе Никола I је спевао («на вече Никоља-дне 1877») једну заносну оду «Мору». У њој даје израза радости

што су се опет спојиле «злобно раздвојене» «Двје стихије, двје слободе — Моје горе, твоје воде». Последња строфа гласи:

Буди моје, море плаво,
И уз камен мој пјенуши,
Док је свјета, док је људи,
Док те сунце не исуши!

После је краљ Никола учинио, попут млетачких дуждева, церемонију «Вјенчања с морем», бацивши са окићене лађе златну бурму у море. Ту га је, директно и индиректно, пратио цео Српски народ. Толико се тада пажње поклањало и наде спајало са поновним вијањем српске заставе на Јадрану, верујући да се историја понавља: да је посед мора предзнак поновне српске славе и величине.

Јер је књаз Никола запосео био море за Српство и нико му то није спорио.

То је потврдио и његов последник и унук краљ Александар кад је 1925 учинио званичну посету целом Јадранском Приморју. Званичан описивач његовог пута Станислав Краков је писао (38):

«То чудно море привукло је Краља, и он је при првом сусрету осетио једну нову љубав и угледао нове путеве. Зато је био Краљ узбуђен када је на ручку у Бару дигао чашу и наздравио: ‚У Бару, на овом првом кораку слободног српског мора, дижем чашу за ваше благостање’.»

Данас, Србија нема мора!

ПРОМЕЊИВА СЕДИШТА СРПСКИХ ВЛАДАРА

I

УВЕК СЕ истиче како нису остали ни трагови дворова српских средњевековних владара (сем можда изузетака из доцнијег доба). А разлог је прост. Њих је у традиционалном и техничком смислу речи једва и било. Јер није било уопште сталних седишта српских владара, није било резиденција, још мање «престоница».

Ево шта о томе пише Константин Јиречек у својој монументалној Историји Срба (у преводу Јована Радонића, прво издање, Београд 1922-1925; у доцнијим цитатима само Јиречек I-IV).

У III књизи, стр. 9 каже Јиречек: «Старосрпска држава није никада имала сталне престонице као што је био Кијев у Русији, Краков у Пољској, Праг у Чешкој или Трнов у средњевековној Бугарској.

Као у Угарској, тако и у Србији, владалац је већи део године проводио на путу, идући из једног двора у други. Све до у другу половину XIII века, до времена краља Стефана Уроша I, остала је престоница у пределу Раса...»

«О престоницама, дворовима или палатама највише сазнајемо из датираних повеља. Одатле се види да су се владаоци, према годишњем добу, селили из топлијег приморја у хладну планину, и обратно. На север је краљ одлазио у манастире Студеницу и Жичу ... У планинама данашње Црне Горе проводио је двор у Оногошту (Никшићу) или у Брскову на Тари... Многе престонице беху у пределу Раса и код рудника на Копаонику. Спомињу се Сјеница и Длгопоље, Дежево ... град Јелеч, у планинама Рогозне итд. Под Урошем II спомиње се Врхлаб на изворима Лаба... Омиљени беху, даље, на југу Приштина ..., рударска варош Ново Брдо, а од Уроша II нарочито јужни крај Косова Поља. Стара српска престоница Пауни лежала је онде где се данас простире Паунпоље... У близини манастира Грачанице била је престоница Сврчин. Западно одатле, у најлепшем углу Косова Поља... подизао се дворац Неродимље ... Пола часа на запад ... леже рушевине малога града Петрча... Јако омиљен беше Призрен са «царским двором» Рибником...

Када су се границе прошириле на југ, радо су се владари бавили у старом граду Скопљу ... у долини Полога (данас Тетово), Стеван Душан и у Прилепу, у Серу (Серезу) итд. У западном Приморју постојао је краљевски двор испод града Скадра... Немања је подигао владарски «двор» у граду Котору... »

Слични подаци се налазе на почетку II књиге (стр. 2 и 3), где стоји изос.: **«Пада у очи да у Србији није било сталне престонице као у Византији, Бугарској и Русији. Као у Угарској и у Немачкој, у Србији је краљ читаву годину проводио на путу, путујући из једног летњиковца, двора или града у други; лети се задржавао у планини, а зими у плодним долинама или на топлијем приморју.** Наизменично задржавање владара час у једној час у другој домени олакшавало је материјално издржавање двора. Градови беху тврде грађевине са стенама и кулама, а замкови изгледаху као летњиковци, тј. око цркве наврстана група ограђених зграда, понајвише од дрвета са великим двориштима, коњушницама и кухињама...»

Даље се понавља скоро исто што стоји и у III књизи. Једино се овде износи познати податак за Драгутина: «Краљ Стефан Драгутин столовао је у селу Добрцу близу Саве, између Београда и Шапца...» На крају тога излагања још стоји: «У Приморју постојао је један дворац испод града Скадра на обали реке Дримца (сада Дринаси или Кјири), који је још у млетачком катастру од 1416 забележен као «царски дворац», затим беше једно стоно место испод града Дања на Дриму...»

У III књизи Јиречкове Историје, стр. 116 стоји: «Цар Урош зове Скопље, тада омиљену престоницу српских владалаца и важно трговачко место «славни царски град» ... Сер је такође имао велики значај, а после смрти цара Стефана столовала је у њему његова удовица...»

Стр. 112 исте књиге: «Приштина је била 1341, по опису Кантакузенову, само «неутврђено село», али је у њој био краљевски двор...»

За доцније доба пише Јиречек (II књига, стр. 218): «Па и престонице нису више оне које су биле у време Немањића. Балшићи датирају своје повеље у Скадру, Улцињу, Бару, Будви, а кадшто у малим летњиковцима, као у селима Годиње и Брчели у Црмници ... Кнез Лазар столовао је у Крушевцу, али је издавао повеље и у манастиру Жичи и у рудничким планинама. Вук

Бранковић имао је престоницу у Приштини, а његов син Ђурађ столовао је у младим годинама најчешће у свом двору у Вучитрну. Деспот Стефан живео је кадшто у Београду, али је датирао своје повеље и у Новом Брду, Сребреници, Крушевцу, Јагодини, у граду Борчу и у оближњем селу Белом Пољу у долини Груже. Деспот Ђурађ подигао је у Смедереву нову, веома утврђену престоницу... Ђурађ је проводио и у свом летњиковцу Некудиму, шумовитом крају јужно од Смедерева, затим у Рудничким планинама, манастиру Жичи, код Сребренице итд. Последњи деспоти у јужној Угарској столовали су у Купинову... Црнојевићи столовали су у Жабљаку, Ријеци и најзад на Цетињу».

За Дукљу каже Јиречек (I, 156):

«Као престонице спомиње Дукљанин град Скадар, двор у жупи Папратни код Бара, и замак са двором у Боки Которској који се зове Трајектус, што је превод још и данас овде познатог имена Превлака. Поврх тога, у кроници Скилице, јавља се и Котор као престоница».

У IV књизи (то је културна историја) Јиречек посвећује један цео одељак «Престоницама», али ту понавља скоро свуда оно што је већ на другим местима казао (то је V одељак књиге, стр. 121 до 124). Једино није раније речено: «У области удеоних кнежева на југу, Прилеп беше од 1371 до 1384 стоно место краља Марка. Повеље Дејановића, деспота Драгаша и брата му Константина, датиране су у Струмици и Кочанима, самога Константина такође у Штипу. — Балшићи су столовали обично у градовима и у летњиковцима Зете». (У Љешу, у Ратацу код Бара, у Тузјех близу Плоче итд.). «Балшин синовац Ђурађ Стратимировић датира 1386 под Скадром, 1388 и 1396 у Улцињу. Последњи изданак ове породице Балша Ђорђевић био је 1408 у Годињу, у црмничком крају, 1413 у Бару и Будви», затим у Брчелима «у двору господина Баоше».

Ђурађ Бранковић је у млађим годинама, пре но што је наследио деспота Стевана и пре претварања Смедерева у престоницу, столовао у Вучитрну.

Кад је српска деспотовина пала први пут под Турке, онда је деспот Ђурађ 1440-1441 «столовао у Бару». (Јиречек, IV, стр. 93).

То су углавном подаци из Јиречка, који су доступни свакоме. Овде су само сакупљени из разних књига и концентрично дати (избацујући многе споредне податке).

Проф. Јиречек је те податке, како сам каже, углавном извео из датираних владалачких повеља и писама.

Разуме се да стари српски биографи говоре са поносом о дворовима својих владара, али их не описују потанко. Тако у «Животу краљева и архиепископа српских» од архиепископа Данила и његових настављача стоји за Драгутинов двор у Сурчину да је «славни двор његов» (превод д-ра Лазара Мирковића, стр. 36); двор Стефана Дечанског назива «царским дворима» (стр. 151 поменуте књиге); то још пре стоји за Душанов «царски двор Сврчин» (стр. 165); Душан је освојио «славни град Охрид и славни град Прилеп, у коме благочестиви краљ подиже себи царски двор за пребивање...»

Деспот Стефан је нарочито хвалио Београд, где је установио своју престоницу. Његов биограф Константин Филозоф каже да је у повељи града Београда написао изос.: «Одавде дошавши, нађох најкрасније место од давнине, превелики град Београд, који је по случају разрушен и запустео, саздах њега и посветих пресветој Богоматери». (Превод Лазара Мирковића, стр. 70). Мало даље Константин описује Београд, који «иако лежи у пределима српским, налази се као на плећима земље угарске». «А овај (Стефан) нимало не почиваше, као онај који је веома храбар, но се дотиче напред реченога града, који беше од великих, древних (градова) и на красним местима ... као мало где у васељени, а усто са пространим изгледом и као крила лађа у красним местима... као мало где у васељени, а доношењем сваке хране. Нигде не могосмо слично замислити, ни наћи таква уточишта, ни прилаза водом и по суху, тако да када би многе десетине хиљада дошле под њега, а помоћ дође и унутра спремивши се за борбу, могло се наједанпут изаћи... Овај ваистину од царских (градова) најлепши је изглед имао... А беше и царски (двор) прекрасно узвишењем веома шареним...» (Стр. 83 ид. детаљно се описује град). После зове Београд царским градом (стр. 120), који је и раније био владарско седиште (стр. 108).

Јасна је ствар да при тако честом мењању резиденција и при толико великом броју «дворова» ови нису били сувише импозантни. Јиречек наводи писање католичког архиепископа Гијома Адама из године 1322, који каже: «Куће и дворови краља и остале властеле подигнути су од чатме и дрвета; нигде, сем у приморским латинским градовима, нисам онде видео двор или кућу саграђену од камена или опека» (Јиречек, Историја Срба, IV, стр. 272). «Данас је потпуно нестало ове старосрпске архитектуре од дрвета. Али, ипак, она није владала у толикој мери како је то мислио француски прелат. Већ двор Немањин, по казивању Никите Акомината, био је од дрвета и камена, окружен унаоколо дрвеним плотом. Овај је двор био, по свој прилици, у долини Топлице, а спалио га је 1190 цар Исак Анђел. У домаћим изворима разликују се тврде «палате» од обичних кућа и кљетака. Кантакузен прича да се у краљев замак у Приштини улазило најпре кроз капију у велико двориште, у коме су гости одјахивали с коња; после тога се улазило у спољашње и унутрашње одаје, међу којима беше, свакако, већих просторија за државне саборе, за судне дане, за већања, свечаности и гозбе».

И Леополд Ранке не може а да у својој «Српској Револуцији» (немачко издање, 1829, стр. 242) не истакне лепоту старог двора у Приштини. Он пише: «Да би поздравио Стефана Душана, Кантакузен се спустио низ планине и нашао је моћног Србина у његовом лепом летњиковцу, нашој Приштини».

Јиречек нарочито истиче град и замак на Звечану, за кога је писао Ипен да је «у истину владалачка престоница достојна владара од моћне лозе Немањића». «Палата је било у ранијим византиским варошима у Македонији» ...

II

СВЕ ОВО набрајање и описивање нема карактер исцрпности; није нам био циљ да набројимо сва владарска седишта а још мање да опишемо све дворове. Главно је било утврдити да је било огромно мноштво тих «престоница» и да су се оне стално мењале. Не као у Русији, Пољској,

Чешкој и донекле Бугарској*), већ као у Немачкој и у Угарској. Откуда та паралела, не знам. Али сам наишао на једну веома интересантну студију швајцарског научника Ханса Конрада Пајера о овој појави. Студија је посвећена питању «Постанка сталних резиденција и главних градова средњевековне Европе», па расправља и питање зашто тих центара дотада није било. Иако та студија разматра односе у северној Европи, не обзирући се никако на југ, аналогне појаве у Србији средњег века добиће несумњиво тиме многа објашњења. Како је ова студија, иако нова, сасвим недоступна јавности и српским научницима уопште (а слабо и странцима, јер се појавила у једном журналу, мада најбољем у Европи), и пошто је она скроз оригинална и научна, то смо решили да њене главне резултате овде пренесемо и тиме скромно допринесемо изучавању једног феномена српске историје који је досад био запостављен. Студија д-ра Пајера носи наслов: Hans Conrad Peyer, Das Aufkommen von festen Residenzen und Hauptstädten in mittelalterichen Europa. Neue Zurcher Zeitung, 30 März 1958.

Између осталога пише историчар Пајер: «Ако разматрамо историску стварност целе Европе између V и XII века долазимо до овог закључка: Седишта владара су свуда и нигде. Краљ, његов двор и његови најважнији помоћници у владавини налазе се у овој епоси такорећи на путовању без паузе. Непосредно после пријема власти почиње господар своје објахивање кроз разне делове земље, као што је то био обичај у Француској Меровинга и у скандинавским краљевинама зе цело време средњег века. У Немачком царству тај се обичај понова прихвата око хиљадите године, и остаје у пракси до касног средњег века. Изгледа да је био у обичају и у Француској на

---

*) Бугарски цар Симеон имао је престоницу у Великој Преслави, док је у другом бугарском царству, за време Јована Асена, била престоница у Трткову.

(Шарл Дил, Балканска култура у доба Византије. Књига о Балкану, I, Београд 1936, стр. 109, 110).

Но у деветом веку су биле »наизменично престонице Плиска и Преслав на Тичи» (а не једна иста увек).

врхунцу средњег века. Краљ је на тај начин вршио узимање у посед своје земље и омогућавао појединим деловима земље да му врше подворења» ...

«Код овог објахивања у циљу заузимања поседа, и један верски елеменат игра улогу... очитован у свечаном пријему краља. Јер је такорећи сваки хришћански владар средњег века, по узору Антике и нарочито Христа на Цвети, при свом обилажењу бивао приман, при улазу у манастире и градове, од власти и свештенства уз звоњаву звона. Они су му ишли у сусрет са хостијом (ми бисмо рекли са путиром за причест, ЛМК), са моштима, са упаљеним свећама и венцима.

Па и за време целог његовог владања била су непрестана путовања владарева још обимнија него објахивање при преузимању власти ...»

«Меровинзи се нису стално задржавали у њиховим тзв. главним градовима, у Суасону, Орлеану, Ремсу итд., већ су они стално на путу из једног града у други, са једног свог добра на друго. Карло Велики и његов двор крећу се деценијама у једном троуглу који иде од Елзаса до Ахена, одатле до Париза и од Париза опет за Ахен... Најдуже задржавање на једном месту, рецимо преко зиме, ретко траје више од три до четири месеца. Велике годишње празнике, као Ускрс, Духове и Божић, Карло проводи увек наизменично у једном од својих великих замака ове области, као што су Атињи, Херистал, Диденхофен, Вормс, Ингелхајм и Ахен. Ратовања на истоку, југу и северу чине на неку руку отступања од овог нормалног кружног тока.

Са Лудвигом Побожним скоро је исто. И у свим наследним државама Каролиншког царства владар се налази стално на путу. Најизразитије то налазимо у Немачком царству, које је, то се може признати, најбоље и испитано у овом правцу. Пет саксонских владалаца и четири салиска цара X и XI века стално су на путовању и употребљавају по прилици исте путове. Ови путеви пружају се на западу од Утрехта, преко Мозела, Рајне и Гризонских теснаца до Италије; на истоку од Магдебурга, преко Бамберга, Нирнберга, Регенсбурга, Аугсбурга и Бренера ка Италији ... Краљевска добра и краљевски дворови, који опредељују пут Отона као места задржавања, и

царске цркве, најважнији манастири и седишта епископа, у којима се Салијци задржавају, леже такође у пределу ових путева.

Као што су Каролинзи проводили најважније црквене светковине у својим најважнијим дворовима, тако су и Отони потраживали своје дворове у Немачкој, између Ахена, Ингелхајма и Магдебурга да проведу Божић, Ускрс и Духове ... Походе у Италији удешавају Каролинзи и Отони без изузетка и увек тако, да три главне црквене свечаности наизменично могу да проведу у Павији, Равени и Риму, у три стара центра Лангобардског царства, његовог егзархата и црквене државе.

Главни дворови на северу и југу, и главне свечаности црквене године, то су фиксиране тачке, према којима се равна путовање владарево преко целе године. Оно је било увек напред предвиђено за читаве месеце... Чак је морало да се на дуже време предвиђа унапред, да би се на одморилиштима, у дворовима или седиштима епископа, могло све за дочек да припреми. Кад се зна да је двор Отона I дневно гутао 500 свиња и оваца, онда се разуме како би се неки епископ при изненадној појави краља најтеже уплашио.

Са Хенриком II, у почетку XI века већ су царски храмови и манастири, којих је било знатно више, заменили отонске главне дворове. Путеви којим су се кретали остали су углавном исти, али места задржавања и за саме велике празнике све су многобројнија и разноликија. Нема више тежишта застоја (главног задржавања) на Рајни, у Саксонској и у Италији, већ су места одмора царева прилично равномерно распоређена преко целог царства. Тако је то остало; само што је многострукост путева и задржавања под Штауфовцима довела до пуног брисања старих правилности.

Није друкчије било ни на британским острвима, где су већ келтски и англосаксонски кнежеви прејахали земљу по извесном одређеном ритму, у циљу судовања и прехране. Енглески краљеви од Вилхелма Освајача па до XII века задржавају се увек при владавинским путовањима на три главне станице: Глочестер на Божић, Винчестер на Ускрс и Вестминстер на Духове... И капетиншки краљеви Француске налазе се стално на путовању, они се шеткају између Северне Француске, Париза и Лоаре тамо и овамо ...

У Угарској важе Острогон и Стони Београд, оба у великом рукаву Дунава,као главне резиденције од XI века. Ипак владаоци обично презимљују у Острогону, а у Стоном Београду се појављују само на дан Св. Стефана, што значи око 20 августа, да би одржали дане великог суђења. У међувремену се путује од једног до другог краљевског добра, од једног до другог суда.

У Пољској и Чешкој изгледа да је било слично. Гнезен (Гнјезно), Краков и Праг су места крунисања и судовања. Али поред тога путују кнежеви од града до града. Херцог Болеслав Храбри, који је око хиљадите године владао Пољском, изјавио је једанпут да он мора да буде на граници, и онда своје заменике шаље место себе на годишње свечаности у градове земље.

Нарочито добро се дају пратити ова краљевска путовања у Скандинавији. У све три скандинавске државе краљ се стално налази на путу, од једног краљевског дворца у други, из једног предела земље у други. Он има привилегију да бар једанпут сваке треће године буде угошћен заједно са пратњом од сељана те области. Отуда се појављује ритам путовања који краља води од тинга у тинг (скупштине грађана) ради договора и судовања ...

Ова владавинска путовања су уздигнута, једнако као и објахивање (при наступу владе), на сакрални оквир, на литургиску узвишицу... Од X века обичавају владаоци Немачке, Француске и Енглеске да главне светковине обаве са свечаном процесијом, тзв. свечаним крунисањем. У пуном крунидбеном орнату са круном на глави корача краљ из палате у цркву. Таква свечана крунисања која увек изнова чине видљивим краљевство и његове симболе, слављена су до у XII и XIII век, да онда нестану.

Али не само што се краљ и његова пратња налазе трајно на путу; краљ носи собом свој архив, своје благо и делом мошти својих светих заштитника...»

«О правим главним градовима и чврстим резиденцијама нема ни говора пре XII века. Има само неколико главних упоришта краљевских путовања, која их одликују испред свих других места; то су нарочито она места где владар мора да своје право доведе до изражаја ако уопште хоће да буде владар. Они се често ките са називом sedes regni, caput regni (седиште или глава државе). Ту спадају крунидбена места Ахен, Ремс, Вестминстер,

Дронтхајм и Упсала, као и главна места племена, као Регенсбург у Баварској или Верла у Саксонској. Али има и изразитих предилекционих места појединих владара (где се најрађе задржавају), као Магдебург под Отонима или Шпајер и Гослар под Салијцима. Не треба потцењивати ту ни ловачке замке као... дунавско острво Чепел под угарским Арпадовцима и врло вероватно Париз под првим Капетинзима. Све то флуктуира и мења се од века у век, од владара до владара.

Такви главни дворови састоје се најчешће од владаочевог замка и једног манастира, задужбине или епископске столице...

Правих главних градова изгледа да је било у раном и високом средњем веку само у области Средоземља и на Истоку, где су градови постојали већ миленијама, за разлику од унутрашње и северне Европе. Као примери који играју улогу у средњем веку могу да се наведу само Визант (Цариград), Рим, Палермо и Павија. У тим градовима постоје свуда, већ од старине, стално настањени врхови управе, канцеларије, архиве и касе...»

Писац још једном констатује да до XII века нема скоро нигде у Европи «чврстих резиденција и главних градова. Свуда влада путујуће краљевство са упориштима која се мењају».

Он се пита откуд то, и сматра да је било више узрока, од којих су главни (слободно репродуковано):

1) Натурална привреда и натуралне дације. Нису се могла лако преносити сва сакупљена блага, и онда је владар силазио да их «на лицу места» консумира. Чим се појавио новац одн. преовладала новчана привреда, није било потребе за тим. Сад је краљ могао да резидира на једном месту са својом касом.

2) Европа је била тада слабо и неједнако насељена. Све области су тежиле за самосталношћу и, кад не би владар с времена на време долазио да их посети и потсети коме припадају, постојала би опасност отцепљења.

3) Тада је владало гледиште да средњевековна држава само тамо функционише где је владар лично присутан.

4) Имало је то и култни одн. културни значај. Присуство владара на црквеним светковинама и процесијама манифестује ритуалну владавину, која је тадашњем народу била потребна, а држави корисна. Нарочито код нас где је владар био миропомазаник Божији.

Писац не каже, али свакако да је и регионални анимозитет појединих крајева и градова био овде од важности. Један град је био љубоморан на други, и није дозвољавао да он сасвим падне у значају а други да све концентрише код себе, као што је заиста био случај после XII века*).

Писац не наглашава, али се из Јиречка види да су и климатски односи играли веома значајну улогу у мењању седишта владаоца. Бар тамо, у таквим државама, где је било разноразних клима. То је одувек био случај са Србијом. Можда би двор и иначе сва та места облазио, али су климатске прилике одређивале кад ће их обићи и колико ће времена ту пробавити.

Проф. А. Дероко, у свом приказу «Средњевековних градова у Србији, Црној Гори и Македонији» (Београд 150) пише на страни 13:

«Однос између владара и властеле није био увек складан, јер су њихови интереси умногоме били супротни ... Зна се да су велможе покаткад морале давати и своје синове као таоце на двор владарев... **Ово неповерење је можда било и један од разлога због кога су владари обилазили земљу и више путовали но што су стално становали у једној престоници** (што је свакако имало извесног утицаја и на питање грађења сталних дворова).»

---

*) То најбоље показује доцније стање у Швајцарској конфедерацији. Она вековима није имала главни град, већ три тзв. Предња (прва) града (Vororte): Цирих, Берн и Луцерн. Сваке године се мењало седиште Конфедерације горњим редом, док 1848, кад је створена Швајцарска федерација, није Берн постао стална капитала. Седишта конфедералних скупштина (Tagssatzungen) била су у Бадену, Солотурну итд. Никако се није хтела дати стална предност само једном граду. — У неким кантонима имамо сличну појаву. У кантону Тесин (Тићино) италијанског језика испочетка се седиште власти мењало наизменично у Лугану, Локарну и Белинцони, док ова није, опет 1848, постала стално седиште кантоналних власти.

То је један разлог више промењивости средњевековних владалачких породица, специјално можда у Србији.

Најзад, мора се узети у обзир опасност од рата или чак сам рат. Двор се, према даним приликама, или удаљује или приближује ратном попришту. Сталног му седишта тада нема. А у средњем веку су ратови били чешћи него данас.

Код нас је слична појава цветала век и два доцније. Ми смо били у застоју, али су аналогије фрапантне. Није ми познато да се ико од српских историчара овим феноменом бавио и објашњавао непостојане «престонице» српских средњевековних владара. Биће ми много мило ако овај рад да неки потстрек томе.

Што у средњем веку нисмо имали сталне престонице, нимало не треба да се стидимо. То је била скоро општа појава у Европи нешто ранијег средњег века. Ми смо само изостали били век-два уназад.

III

ЈИРЕЧЕК је споменуо аналогију српских владарских седишта са немачким и угарским. Немачка су наведена у горњој студији д-ра Пајера. Нека нам је дозвољено овде казати нешто и о седипггима маџарских владара, који су имали толико утидаја на српску историју. Преносим из књиге проф. Швикера «Статистика Краљевине Угарске» овај пасус:

«Резиденција угарских краљева била је у прва времена сасвим промењива. Арпадски краљеви резидираху највише у Стоном Београду, Анжувинци у Вишеграду (Плинтенбург) а такође и у Темишвару; краљ Матија I и његови наследници до 1526 беху одабрали двор у Будиму као своје место задржавања. Краљеви из Аустриске куће имали су стално седиште у Бечу: уобичајено место крунисања и одржавања скупштина беше Пожун (до 1848)...»

(Prof. J. H. Schwicker, Statistik des Königreiches Ungarn. Stuttgart 1877, S. 740/1)

Познати далматински историчар, Италијан, Франческо Мадираца пише у својој озбиљној «Историји далматинских општина» да је **«манастир Светог Михаила био омиљено боравиште Ђорђа Стратимира Балше».** То каже на страни 312 поменуте књиге; на страни 341 пише: **«Познато је како су Балшићи наизменчно боравили час код Св. Михаила на Превлаци, а час у лаври Ратац. Српскм владаоци јужне Далмације, Хума и Зете нису имали стабилне резиденције, као што их не имађаху ни краљ и господа хрватска северне Далмације. Ови последњи су мењали своја седишта у Бихаћу, Нину, Биограду и Книну, који су били ипак пре краљеве благоваонице него праве резиденције. То је било доба кастела и чадора; доба покретних ратних подухвата, који нису дозвољаеали стабилност краљевских дворова».**

(Dottor Francesco Madirazza, Storia e costituzione dei comuni dalmati. Spalato 1911.)

Мадирацу сам навео баш због Хрватских престоница, које су такође биле скроз нестабилне и њихови «дворови» обични чадори. Свакако ништа боље него код нас.

Па и Босна, и Херцеговина, кад је била засебна држава, имале су исто тако промењиве престонице. Аналогија са Србијом је фрапантна. Ја сам из збирке Стојана Новаковића «Законски споменици српских држава средњег века» (Издање Српске краљевске академије, Београд 1912) извукао неколико «престоница» према повељама и писмима босанских владара која се у Збирци налазе. Тако краљ Стефан Дабиша пише јула 1932: «Придоше у славни двор краљевства ми у Трстивницу племенити и мудри мужије славнаго града Дубровника ...» Твртко бан босански на крају једне повеље од 9 фебруара 1375 констатује: »Писано под Бобовцем ...» Краљ Стефан Остојић пише 5 марта 1419: «Придоше ва славни двор краљевства ми у град Бобовац племенити мужије славнога града Дубровника...» Краљ Стефан Твртко Твртковић пише 18 августа 1421: «Придоше ва славни двор краљевства ми под Високи племенити људије славнаго града Дубровника...» Краљ Стефан Томаш пише 3 септембра 1444: «Придоше ва славни двор краљевства ми у Крешево племенити мужије славнаго града Дубровника ...» Краљ Стефан Томашевић пише 23 новембра 1461: «Придоше ва славни двор краљевства ми

у Јајце племенити мужеви славнаго града Дубровника...» Младен, бан босански, обележава латински један акт повластица дат сплитским трговцима: »Датум ин Хочуча ...»

У збирци «Старе српске повеље и писма» од Љуб. Стојановића налазе се такође многе од ових повеља, а неке којих и нема код Новаковића. Тако од краља Твртка једна из Спужа од 1377, друга из Бишћа у Подграђу (Бисчи у Подгради) од 1382 (I књига, I део, стр. 83). Више их има из Сутиске (пом. дело, стр. 511, 512, 519); у једном писму Дубровчанима стоји: «писано у нашем стоном мисту у Сутисци» (стр. 513). Своју резиденцију зове «мистом», док о Дубровнику говори стално као граду. — Краљ Стефан Томаш пише у једној повељи да је издата (писана) «у граду нашем, у Јајцу», у другој «писа се у славном граду, у Крешеву», у трећој да ју је писао протобистар Рестоје «у нашем стоном месту, у Бобовцу» (Стојановић, цит. дело, II, стр. 117 ид.).

Из тога се свакако види да су те резиденције биле помало и градуиране, да нису једнако таксиране и цењене. Међу босанским резиденцијама проф. Јиречек (Историја Срба, IV, стр. 104 и111) спомиње «град Ходидијед, чије су рушевине, данас зване Стариград, налазе два и по часа источно од Сарајева, на путу за Дрину»; «Српска круна (босанских краљева) чувала се у граду Бобовцу док је нису најзад Турци однели...»

У «Енциклопедији Југославије», јединoм (хрватском) издању, у тому II (Загреб 1956), стр. 46, наводе се градови и »утврђена места» у Босни (писац проф. Душан Смиљанић). Има мноштво властеоских градова средњег века и утврђених замака. Истиче нарочито градове «Благај на Буни са кнежевском палатом, у којој је 1382 боравио краљ Твртко. Врандук северно од Зенице био је краљевски град... Северно од Врандука је Маглај, затим Добој и онда Добор код Шамца... У централној Босни је био краљевски град Бобовац из XIV века... Кључ на Сани потиче вероватно из XII столећа. У тај град се склонио последњи босански краљ Стефан Томашевић, и ту се 1463 предао Турцима ... Краљевски град Јајце саграђен је између 1391 и 1404 ...» И још је ту цитиран цео низ градова, за које није јасно да ли су били владарска седишта.

Босански замкови и дворови били су ништа бољи од српских. У споменутом делу Душана Смиљанића стоји изос.: «Ти замкови су грађени махом без икакве удобности; мален је број замака имао димњаке...»

Херцег Стефан, владар Херцеговине, доноси један акт 13 октобра 1461 «на Међуречју под Самобором...» А мир са Дубровчанима је уговорио 10 априла 1454 «у нашем граду Новом». То је Херцегнови у Боки Которској.

То је према Новаковићу. Код Љубе Стојановића има их још датираних и издатих на разним местима. Тако например «у Пиви, на планини, на Пишчу» (у Пивје на планиње, на Пишчу). Две су одатле повеље великог обима, обе од 19 јула 1453. Има их издатих на Невесињу (1435), у Кључу (1443), на Цамовску (исте године), на Доброј Води (исте године). Но највише их је издато «на Новом» или, ређе, «у Новом». Има цео низ таквих аката у II делу поменуте књиге Стојановића, од 1450 надаље. Један акт Стефанов док је био само војвода издат је «у Новом у Драчевицје».

Иваниш, хумски војвода, уговара савез са Дубровчанима против херцега Стефана Вукчића «у нашем граду Вратару».

Итд. Ређају се разни дворови и «градови одн. славни градови њихова краљевства или господства». Стране књиге Стојана Новаковића нису овде наведене, јер се акти и повеље ређају хронолошким редом у одређеној материји.

IV

И ПОСЛЕ пропасти слободне српске државе, српски деспоти у Угарској стално су мењали резиденције. Увек су се померали и зидали нове градове. О томе даје податке проф. Душан Ј. Поповић у својој књизи «Срби у Војводини», I, Нови Сад 1957, стр. 89 ид. Тамо изос. стоји: «И наши деспоти су желели да им резиденције буду од природе што боље утврђене: да су што неприступачније, са што бољим прегледом околине, и да су по могућности на реци, да би били у вези са Србијом».

Из других разлога, али промењивост резиденција и српских квази владара продужена је и у новом веку.

Иста појава се запажа и у обновљеној (васкрслој) Србији XIX века.

Устаничка Србија (1804-1813) у почетку борби против Турака није имала своје седиште, односно град који би се могао сматрати престоницом. Правитељствујушчи совјет, централна установа устаничког руководства, налазио се најпре у манастиру Вољавчи, а затим у манастиру Боговађи. После ослобођења Смедерева, у јесен 1805, Совјет је пресељен у ову варош, како каже његов претседник прота Матеја Ненадовић, «у наши' царева и деспота град». Значај Совјета се током његовог боравка у Смедереву знатно уздигао. У њему је боравио неко време и Карађорђе, а такође и београдски митрополит Леонтије. Због тога се овај град може сматрати не само последњом престоницом средњевековне, но и првом престоницом обновљене Србије. После ослобођења Београда, 1807, Совјет је премештен у наш данашњи главни град.

Планинско село Црнућа (доцније два насеља: Горња и Доња Црнућа) у близини Горњег Милановца, било је почетком XIX века због своје забачености врло погодно место за скривање од Турака. Зато је Милош после слома Првог Устанка живео у Црнући, у кући једног пријатеља (која је постојала до Другог светског рата, а можда постоји и данас). У њој је он 1815 године, после Таковског састанка, решивши се да се стави на чело Другог Устанка, обукао своје војводско одело, изишао пред устанике и изговорио оне историске речи: «Ево мене, ето вас — рат Турцима»!

После завршетка борби с Турцима, Милош је још неко време живео у Црнући, па се у овом најранијем периоду његове владе Црнућа може сматрати првом престоницом Милошеве Србије, пошто је Крагујевац одређен за престоницу тек доцније.

Недуго после преузео је Крагујевац седиште српске слободне власти. Ранке пише: «Овде, у Тополи, је становао Карађорђе. Овде је (у Крагујевцу) и Милош поставио своје седиште. Он лежи прилично у средини земље и до свих граница се могу наредбе пренети за два дана».

(Leopold von Ranke, Serbien und die Türkei, Leipzig 1879, S. 533).

Милош је имао још неколико дворова по Србији: у Пожаревцу, у Топчидеру итд. И у њима је живео с времена на време. Али је шетао и по земљи; Крагујевац му је било само стално свратиште, али резиденција је ишла са њим, по оној римској: где је цар, ту је и Рим (ubi imperator, ibi Roma).

О томе даје веома интересантне податке Мих. Гавриловић у књизи: Милош Обреновић, Књ. II (18211826), Београд 1909, Стр. 312.

«Пошто Милош није хтео да се Народна канцеларија организује као политичко и административно тело, и тако присвоји сав ауторитет народне аутономне управе, то је наравно његова канцеларија, **Кнежевска Канцеларија,** која није била конституисана никаквим актом, **која није имала ни своје одређено име, ни печат, ни стално место,** постала средиште свију народних послова. **Она је била онде где је био Милош. Њени су деловодници ношени у бисагама за Милошем на путу, и по један секретар је увек био уз њега.** Преко својих секретара, а под својим печатом, он је издавао заповести и решења против којих није било апелата».

(Тек од 1820 функционише у Крагујевцу стална Сербска канцеларија, следеће две године Канцеларија народна сербска, после Суд општенародни сербски, онда Канцеларија општенародна сербска, затим поново Канцеларија народна сербска, од 1825 Суд народни сербски, «када је анархија назива у политичком речнику престала» (Мих. Гавриловић, локо цитато). Тек од Сретењског устава се тај «Суд» почео да зове Државни Совјет).

На стр. 293 пише Гавриловић:

Срби су још 1815 основали Народну Канцеларију, по одобрењу Марашли-паше (не дочекавши ферман из Стамбула). У њој је морало бити 12 кнезова, као саветодавних органа Кнеза (из сваке нахије по један).

После је престоница пренета у Београд, али је још једном враћена у Крагујевац, и то за време прве владе Михаила. О томе пише Ранке: «Народ је 1840 тражио да се престоница премести у Крагујевац, где ће влада бити сигурнија и независнија него у Београду». Михаило је пристао и престоница је премештена била у Крагујевац, који није имао турску посаду (па је чак није било нигде у ближој околини).

Затим пише Ранке (наведена књига, стр. 261): «Михаило је попустио саветима да опет врати престоницу у Београд, у предео турског утврђења. Кметови су га од тога одговарали, јер му они неће моћи тако лако да помогну ако му буду требали против својих непријатеља протурски расположених».

Отада се може рећи да је стална престоница Србије у Београду. Али је било с времена на време предлога, или претња, или покушаја, да се престоница премести. Сам Ранке саопштава у цитираној књизи (стр. 414) да се «тврди» за кнеза Александра Карађорђевића да је око 1858, кад су православни народи у Турској нешто више почели били да се буне а Порта се окомила на њега, «дао јој до знања да ће се, ако тако потраје, он спустити у Крагујевац и позвати народ да пружи руку Црногорцима. Онда ће Порта видети шта ће испасти из тога...»

Гарашанин је хтео 1880 године пренети престоницу у Ниш. Краљ Милан је с времена на време резидирао у Нишу. Но ипак се Београд могао сматрати сталном и једином престоницом Србије друге половине прошлог века.

Само за време светских ратова врховне власти су напуштале Београд, али формално није престоница мењана. У Првом светском рату се морала селити у унутрашњост. Читао сам негде како је влада, приликом селидбе из Београда, настојала да резидира увек у неком месту које је и у прошлости било седиште српских владара. Највише је резидирала у Нишу.

Изгнана влада са својим владаоцем резидирала је на туђој територији: на Крфу, у Солуну итд. Другог светског рата у Јерусалиму, Каиру и Лондону.

Данас туђин влада у Београду над целокупним српским народом.

Црногорски владари су били можда најстабилнији у својим резиденцијама, што се да лако објаснити: прво што су они вековима били у духовном сану митрополита везаних традицијом за манастир, и затим што је сама држава била мала: за дан-два хода свак је могао стићи у седиште највише власти.

Па ипак ни тамо владари нису били сасвим непокретни. Познати француски географ прве половине прошлога века Ами Буе каже да су цетињске владике стално резидирале у Цетињском манастиру до 1623, кад су

Турци манастир запалили. Отада на Ловћену, на Ивановим Коритима, и после у манастиру Стањевићу. Заиста, од владике Данила до Петра II владике су становале великим делом у манастиру Стањевићима више Будве; Арсеније (Пламенац) у манастиру Брчелима.

Али ни Цетиње није никад сасвим напуштено као седиште власти. Књаз одн. Краљ Никола имао је више «дворова», у којима је проводио извесно време, нарочито на Ријеци Црнојевића и у Никшићу.

На Ђегушима није имао двор нити се икад ту дуже бавио.

Цитирано дело гласи: Ami Boue, La Turquie de l'Europe, III Tome, Paris 1840.

СРПСКЕ РЕЗИДЕНЦИЈЕ НА ПРИМОРЈУ, НАРОЧИТО У БОКИ КОТОРСКОЈ

НЕ САМО што је Бока, откад су српске државе настале, углавном њима припадала, већ су поједина места у њој била седишта, престонице, тих држава. Треба одмах упозорити да у средњем веку није било сталних престоница, већ су владари мењали своја седишта и своје резиденције с времена на време (1). Али ипак није био велик број места у којрша су резидирали, и алтернативне престонице су биле у важним местима. Цео крај у коме су се налазиле добивао је тим у значају. А свака српска држава која је допирала до мора имала је ту и једну од владарских резиденција, у тзв. Српском Приморју, најчешће у Боки. Бока ни иначе није никад сматрана од старих српских владалаца неким периферним пределом без обзира где је било седиште власти.

Сад да наведемо, према другим историским делима (јер су нам директни извори неприступачни) где се све спомињу седишта српских владара у данашњој Боки Которској.

I

ВИЗАНТИСКИ историограф Јоан Скилица пише у XI веку да је **дукљански краљ Михаило** (1050-1081) **имао престоницу ен Декатероис каи Прапратоис.** Декатери су Котор, а Прапратои то је жупа Прапратна код Бара. (Вид. и Јиречек, Историја Срба,2, I књ. 1922, стр. 156).

У Летопису попа Дукљанина (3), или, како га у новије доба зову, у «Барском родослову» (4), стоји да су **дукљанске престонице биле Скадар, двор (курија) у Припратни, и замак са двором на Превлаци...** Заиста се и дан-дањи једна грађевина на Превлаци зове «Каштио» (вид. и Мадираца (19, стр. 311). Има и облик старог кастела.

Дон Павао Буторац пише у својој историји Боке до Немањића (22, стр 110): «Не треба Котор замијенити са Превлаком, гдје Дукљанинов љетопис поставља двор и замак, јер су се **и касније неки дукљански владари бавили у Котору, особито злогласна Јакинта.»**

Бодинова удовица краљица Јаквинта живела је у Котору после његовог свргнућа и смрти. «Са тог места она припреми револту против краља кога су Срби поставили на место Бодина». И успела је да се збаци и он и Владимир, а да дође на власт другородни Ђорђе. То је било почетком 12 века (Ђелчић, 5, стр. 52).

Но изгледа ипак да је Превлака била трајније и сигурније седиште дукљанских владара него Котор (вид. и Буторац, горе наведена књига, стр. 106).

Један од првих и најпоузданијих историка Боке, Италијан по осећањима, Јосип Ђелчић, пише 1880 (5) да је дукљански владар Радослав, син Драгана, морао од беса народа да се повуче на Приморје: **«Сачувао је град Котор, по коме је почео да се назива кнез и ту, као у некој главној резиденцији, задржа да влада** веома ограниченом територијом, који му је ипак остао веран и нико није ни помишљао да му га оспорава». (Ђелчић у примедби наглашава да су после Радослава управљачи Котора почели да се зову кнезови или конти.). Код попа Дукљанина стоји да је та територија Радослава и његове браће била «приморје и град Котор до Скадра» (3, стр. 375).

У својој много раније од историје писаној књизи «Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку» (издатој 1879), Јиречек (српски превод Ђорђа Пејановића, 6, стр. 35), говорећи о градовима древне Дукље одн. Зете наводи и овај:

«2. То Нуграде, Новиград. То је по свој прилици **у старијој историји Зете врло важан град Превлака, који лежи у Которском заливу,** на једном полуострву у најдубљем унутрашњем углу спољног базена Которског залива*). Као Locus Trajectus in culfo de Cattaro: castellum et curia познат је попу Дукљанину. Да је Превлака доиста била један од главних градова у земљи, види се отуда, што је почетком XIII века српски архиепископ Св. Сава

*) Могу само толико да исправим Јиречка да тај «спољни базен Которског залива» је у ствари један од четири базена Боке, који се зове Тиватски канал или базен. Сад је Тивту припојена и општина Кртоли са Превлаком. Никаквог насеља нема на Превлаци, али има остатака од кастела и од порушене Катедрале. Ту је и надгробни стуб челника Душановог Ђураша Илића. Тамо стоји да «би у цара Стјепана трети витез». Он је предак Црнојевића (Јиречек, 2, III, 30).

основао код садашњег манастира Св. Михаила епископију за читаву Зету. Та епископија пренесена је тек доцније у манастир Св. Николе на острво Врањину, на Скадарском језеру, па одатле у XV веку на Цетиње. **— Још су владари из династије Балшића обичавали од 1360 до 1390 да често станују и у Св. Михаилу на Превлаци и у Будви».**

Бокељски историк Илија Синдик пише ту скоро (23, стр. 33): «Год. 1166, после успешног рата са Угарском, Византија је добила Далмацију, део Хрватске, Босну и Срем. Тада је, по неким писцима, цар Манојло образовао од драчке и далматинске теме три дуката: грчко-албански око Драча, романско-српски око Котора, и далматинско-хрватски око Сплита. По тој претпоставци, Котор је био седиште дукса дуката романско-српског...» Ти «неки писци», који ово тврде и које Синдик цитира, јесу М. Шуфлај и Е. Мајер, оба Хрвата.

II

КОТОР и већи део Боке потпаде 1186 под Рашку; отсада ће скоро пуна два века (до 1370) бити град Немањића. И Немањићи ће се поносити с њим, и он, Котор, са Немањићима.

«Под Немањићима не помињу се више курије дукљанских краљева у жупи Припратни код Бара и на Превлаци у Заливу боко-которском. **Немања је како прича његов син краљ Стефан, подигао владарски ‚двор' у граду Котору; по свој прилици, овај се двор надовезао на старију престоницу дукљанских краљева».** (Јиречек, 2, III, стр. 12).

У биографији свог оца, Стефан Првовенчани заиста каже да је Стефан Немања заузео и разрушио градове Скадар, Драч, Свач, Улцињ и Бар: **«А Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њ, који је и данас».**

«Тим је Немања, како каже Синдик (23, стр. 77), хтео истаћи значај Котора у својој држави.»

Традиција је под Немањићима одржавана и даље; још је и цар Душан Силни са поносом говорио о свом **«столном граду» Котору.**

У једној повељи цара Душана спомиње се **«властела и грађане нашего вјернаго и љубимаго и славнаго града Котора»** (Миклошић, 7).

И цар Урош назива 1369 Котор «својим градом» (sua civitas), (Синдик, 23, стр. 34) и «верним нашим градом» (7).

На основу свега тога, и као закључак, пише познати историчар и академик Јован Радонић: **«Котор је за време српске владавине од 1185 до 1420 био један од најзначајнијих градова у српској средњевековној држави, и његов утицај је био нарочито снажан за време цара Стефана Душана»***) (8).

III

ГОВОРЕЋИ о понемањићком добу, Јиречек каже (3, II књига, стр. 218): «Па и престонице нису више оне које су биле у време Немањића. **Балшићи датирају своје повеље** у Скадру, Улцињу, Бару, **Будви...»**

Чед. Мијатовић пише да се у години Косовског боја Ђурађ Балшић, који је избегао да оде на Косово, «бавио негде у Приморју између Котора и Будве, јер седмог јула исте године Веће дубровачко одлучује да посланици дубровачки отиду до Будве, да потраже Ђурђа и да се разговоре с њим». У званичном латинском тексту стоји заиста да изасланици оду «све до града» (Будве), што значи да није морао бити баш у самом граду, али ни много даље од њега. (25).

У IV књизи своје Историје пише Јиречек (стр. 124): «Последњи изданак ове породице Балша Ђорђевић био је 1408 у Годињу, у црмничком крају, а 1413 у Бару и Будви...»

Познати далматински историчар, Италијан, Франћеско Мадираца, пише у својој озбиљној «Историји далматинских општина» (19) да је **«манастир**

---

*) Бокељи су са поносом између ратова наглашавали да «Немањићи нису нигдје при мору имали свој двор него само у Боки» и моле краља Александра да «слиједи стопе Немањића и у овој нашој милој, сада сиротој Боки, подигне свој дворац». (Из једне мале књижице о Боки, штампане у Котору између два рата. У мом примерку недостаје, нажалост, насловни лист.) Краљ Александар је испунио после жељу Бокеља и сазидао импозантан дворац у Милочеру, на отвореном мору (општина Паштровићи). Но мало затим је погинуо.

Светог Михаила био омиљено боравиште Ђорђа и Стратимира Балше». То каже на страни 312 поменуте књиге; на страни 341 пише: **«Познато је како су Балшићи наизменично боравили час код Св. Михаила на Превлаци, а час у лаври Ратац. Српски владаоци јужне Далмације, Хума и Зете нису имали стабилне резиденције ...»**

Једно село Новске Крајине у Боки, извучено далеко према правој Боки, звало се од вајкада, и данас се зове Баошићи. Народ то доводи у везу са Балшићима, мада ја нисам нашао никакав историски податак који би то оправдавао. У сваком случају је назив симптоматичан.

У једном информативном предавању, које је доцније штампао (9), казао је католички каноник у Котору дон Нико Луковић и ово: **«Стефан Немања је утврдио Котор и у њему саградио двор. У Котору је био и двор дукљанског краља Михаила, босанског војводе Сандаља Хранића и синовца му Херцога Стефана, затим господара Зете Стефана Црнојевића и његовог сина Ивана».**

Скоро истоветни подаци налазе се код Синдика, 23, стр. 17.

О боравлењу у Боки војводе Сандаља (ХранићаКосаче) публикована је ту скоро једна студија двојице историчара на основу података у судско-историским књигама Котора (37). Тамо стоји да је Мало веће града Котора већало 1 маја 1397 о «неким питањима у односу са војводом Сандаљем, који се тада налазио у Боки, у ‚Которском Пољу'; то ће свакако бити у доњем делу Грбаљског поља, можда на самој Превлаци или у њеној непосредној близини» (super facto vojvode Sandagli nunc existentis in plano nostro Cathari).

Ове писце треба само у толико исправити да се поље о коме је реч не зове Грбаљско већ Солиоцко, и да претежно припада општини Кртоли (грбаљско је тзв. Мрчево поље). На обронку тога Поља је била заиста Превлака са замком (каштелом).

По једном споразуму млетачког дужда и сената са претставницима Стефана Црнојевића 17 јула 1451 објављен је акт, чија тачка 3. гласи: «Стефану Црнојевићу се даје у Котору кућа најмљена о државном трошку за

становање» (38). Тај акт саопштава и Стојан Новаковић на српском језику (39).

Док се за остале дворове ништа позитивно не може да утврди (где су били, колики итд.), дотле се за двор Ивана Црнојевића ипак зна нешто поближе. Један Которанин, патер бенедиктински Тимотеј Ћизила, који је живео крајем 16 и почетком 17 века, оставио је рукописни опис знаменитости Котора. Тај опис Ћизилина је преписао Пераштанин конте Трифун Смекија 1810 године. Њега је објавио најпре Срећко Вуловић 1888, а доцније Петар Шеровић 1952 (31). Респективан став гласи: «Не сме се пропустити споменути стара палача Ивана Црнојевића, кнеза Мауромонте (Црне Горе), који је уврштен у број тогом одевених млетачких и дубровачких племића. У тој палачи је он боравио кад је долазио у град (Котор) ради своје забаве и ради другога, како је обичавао да се забавља са которским племићима. **У овој палачи му је била резиденција...»**

Кад је српска деспотовина пала први пут под Турке, онда је деспот Ђурађ 1440-1441 «столовао у Бару». (Јиречек, IV, стр. 93).

Он је, иако кратко време, боравио и у Будви (од краја 1425), као што саопштава Мадираца (19, стр.318). То је учинио на основу утаначења (уговора са Млецима) од 11 децембра те године.

IV

ДОК СУ градови и друга места јужне Боке служила често као седишта српских држава које леже источно од њих, дотле су градови северно од Боке, нарочито Херцег-Нови, били каткад седишта српских држава њиховог западног залеђа, Захумља или Херцеговине.

Тако ту скоро (1959) пише историчар Антоније Фарчић, Србин католичке вере (са Корчуле), да је у седамдесетим годинама XV века, кад су Турци били заузели већи део континенталне Херцеговине **«херцег Влатко столовао у Херцегновоме.** Половином новембра 1481 турска војска је започела опсаду града ... Са херцегом Влатком у граду је било и нешто мађарске војске. Турска војска је опседала Херцегнови са копна... Крајем јануара 1482 судбина опседнутог града била је решена, а овај последњи браник

Херцеговине пао је у руке Турцима... Тако је падом Херцегновог турски завојевач задобио последњи слободни херцеговачки град. **Ту је издахнула средњевековна Херцеговина, заправо новостворена херцеговачка држава, састављена од некадашњег Захумља, Неретве, Травуније и Подгорја».** (Дело под 10).

Херцегнови је био последња престоница Херцеговине, њено последње уточиште.

И проф. Јиречек то потврђује. У његовој Историји Срба (2, II свеска, стр. 183) стоји: **«Млађи син херцегов, Влатко, постао је «божјом милошћу херцег Св. Саве» у Новом и Рисну, дакле у последњем парчету државе на југу ...»**

То тврди и хрватски историк Баре Попадић (42). Каже да је краљ Твртко даровао Влатку Хранићу, поред осталога, и **«тврди Нови у Боки Которској, који касније постаде главним градом Херцегове земље».**

И код страних писаца може се наћи овај или сличан податак. Код једног оријенталисте и приказивача турских повеља у издањима Бечке академије наука прочитао сам ово код објашњења имена Нова: «То је Ерцегнови, варошица... на улазу у Которски залив, **некадашњи главни град Херцоштва Св. Саве (Херцеговине).** Турски још Јени Хисар (Нови двор)». (11).

Аустриски официр Врбанић, који је живео у Боки и ту написао њену кратку историју, казао је изос. (32, стр. 43):

«Херцегнови је некада био један од најважнијш градова херцогштва Св. Саве, које је овде почињало, завршавало на Цетини и простирало се далеко у унутрашњост».

Град се звао најпре Св. Стефан, кад га је основао краљ Стефан Твртко, после Нови, и онда Херцегнови јер га је херцог Стефан Вукчић украсио. Млечани су га назвали Кастелнуово 1538 кад су га били привремено отели од Турака.

Далматински историк Мадираца (19, стр. 284) каже, пишући о Херцегновом: «Крај Херцегновога беше у средњем веку словенски кантон

Драчевица **(«Жупа Драчевица»), омиљено место боравка Сандаља Хранића, господара Будве, названог такође Косача».**

У Дубровачком архиву је нашао Медо Пуцић и публиковао (20, II, стр. 124) тестаменат «великославнаго господина Херцога Стјепана Косаче», који **«у нашем граду Новом на Мору учиних».**

Има читав низ таквих аката код Љубе Стојановића и Стојана Новаковића. Код овога (39, стр. 251) на акту уговора о миру са Дубровчанима херцог Стефан завршује «Писан в љета рождества Христова 1454 ... у нашем граду Новом».

И под Турцима је Нови имао улогу средишта ближих и даљих предела. Није био капитале провинције, али ипак један моћни административни и судски, а такође и војнички центар. Ево шта о томе пише у једној скорашњој књизи Хамдија Крешевљанин (21): «Нови или Херцег-Нови био је највећа и најјача херцеговачка тврђава за турског владања Падом Новог под Турке 1482 пао је и последњи град земље Херцегове. Одмах по заузећу Новог смјештена је у град турска посада. У Новом је сједиште турског војводе и кадије новског кадилука. Први спомен кадији налазимо већ 1485. У овом је кадилуку био и Никшић као нахија.

Кроз све вријеме турског владања Нови је имао турску посаду, којом је заповиједао диздар. Осим градске посаде било је у Новоме и јаничара. Од краја XVI стољећа, или нешто касније, али свакако прије 1604, организована је Новска капетанија ...» (Стр. 144 пом. књиге; писац цитира изворе одакле је он црпео податке.)

Писац ту наводи и неколико историских података: «Граду Новом ударио је темеље босански краљ Твртко I године 1382, а доградио га је херцег Стјепан и по њему се прозвао Херцег-Нови. У турским изворима зове се овај град само Нова». (Стр. 144)

Стр. 218: «Оногошт се звао средовјечни град у Никшићу. Док је Нови у Боки Которској био у турској власти (1482-1687) био је сједиште истоимеши кадилука, коме је припадао Никшић као средиште Никшићке нахије. Послије

пада Новог под Венецију остатак Новског кадилука прозван је Бекјеји Нова, а сједиште тога кадилука је Никшић ...»

Кад су Млеци, 1687, отели Херцег-Нови од Турака, углавном помоћу наше војске (бокељске, црногорске, далматинске итд.), исте године је изашла у Млецима једна књижица где се тај догађај јако слави (18). Тамо стоји изос.: «Овај град беше саграђен г. 1373 од Тварда (Твртка), краља Босне, на једном брежуљку удаљеном около пет миља од Боке которског канала. **Он се слави као главни град дуката Савиног** (vantasi la capitale del Ducato di Sabba) тако прозватог јер један светац под тим именом има свој часни гроб у њему».

Затим стоји који су још градови постојали у Херцеговини, између осталих и Рисан, и Пљевље, Пи ва итд., али су сви пропали. «Кочопери се у нашим данима **Кастел Нови, као метропола и главни град овога дуката,** смештен лицем према Левантском мору» (come Metropoli e Capitale di questo Ducato...) На крају књиге стоји да је «придодата јавним добрима Републике једна пијаца, коју су варвари чували са нарочитом љубомором као несавладиво предзиђе Турске».

V

ОБНОВЉЕНОМ Црном Гором владали су православни епископи и митрополити (владике) са Цетиња. Оно је у близини Боке, али није у Боки. Јер је Бока онда била туђа, иноверна, антиправославна. Те владике су ипак легитимни наследници зетских епископа и митрополита, који су столовали на Превлаци. И постепено су се повлачили ка Цетињу. Са Превлаке су пренели столицу у Будву, затим на Врањину у Скадарском језеру, онда на Обод а одатле су тек прешли на Цетиње.

Проф. Јиречек пише (2, IV, стр. 171):

«У Приморју, стара зетска митрополија померала је постепено, у XV веку, своју столицу са приморја дубље у унутрашњост. Још за време Балшића, митрополит је столовао у своме старом седишту, у манастиру арханђела Михаила на Приморју ... Кад је област Балшића спојена била са Деспотовином столовао је митрополит у кастелу града Будве, вршећи, у исто време, дужност кастелана будванског... Митрополит зетски повукао се

доцније у област Црнојевића. Цетињски манастир, заснован 1485, означава се изреком као будућа митрополија зетска».

Мало затим понавља Јиречек:

«Митрополит Зете столовао је за владе деспота Ђурђа у Будви, а доцније се склонио у планине» (цит. дело, стр. 222).

Те планине су у ствари биле само заклон од странаца који су Боком владали, али у непосредној близини Боке.

Као да су се тешко одвајали од мора, на коме су имали да изврше мисију наложену им директно од Св. Саве. И никад га нису сасвим напустили. Цетиње је само сасвим недалеко од мора.

А затим, и пре и после Петра I, владике цетињске из куће Петровића су већи део године столовале у манастирима на домаку мора, манастирима који су географски припадали Боки: у Страњевићима и Подострогу маинском. Ја сам код куће имао неколико писама владике Саве моме претку попу Стијепу Костићу (не приватних писама, већ епископских решења, писаних и датираних на Стањевићима, вероватно су још очувана). Кажу да је Његош у Подострогу написао «Слободијаду» и неке делове Горског Вијенца (дон Нико Луковић, стр. 216) Ту је чак и умро владика Данило 1735.

Немачки путописац Г. Ј. Кол, који је посетио Владику Рада и оставио неколико ванредно лепих описа Црне Горе из средине прошлог века каже да је тело владике Петра I Петровића **нађено читаво у Стањевићима** (40, I, стр. 353). Значи да је он тамо био сахрањен, ако је овај податак тачан. (Он га је писао мало после догађаја).

Которски каноник Луковић пише: «Манастири Стањевићи и Подострог **постали су два најглавнија политичка и културна средишта Црне Горе послије Цетињског манастира».** (Стр. 223 пом. књиге.)*)

---

*) Како је и кад је дошло до резидирања црногорских владика у горњо-будванским манастирима, ја нисам нашао код српских писаца (мада је сигурно то негде написано). Али сам нашао те податке код неколико немачких писаца из почетка прошлог века. Не знам колико су поуздани, па ћу их навести у аднотацији.

Поп Саво Накићеновић из Новске крајине пише у својој студији о Боки (17, стр. 297), тамо где је реч о будванским кнежинама: «И доиста у овим кнежинама бијаху манастири: Подострог, Падмајне и Стањевић, који бијаху **ресиденце господара и митрополита црногорских** Василија, Саве, Данила Петровића-Његоша. **Управо ово бијаше Приморје црногорско.»**

VI

НО ЦРНОГОРСКЕ владике је море вукло све ближе и ближе. Уз традиционалну тежњу да се домогну морске обале јавља се и тенденција да се они ту устоличе, да одатле владају.

Х. Ф. Редлих, некадашњи плац-мајор у Котору при првој окупацији од стране Аустрије и тумач командујућег генерала Брандија, пише у књизи издатој 1811 (14, стр. 78) углавном ово исто што је после 7 година дао као своје један други немачки писац (15, I, стр. 77): «До најновијег времена били су грци (тј. православци Боке, ЛМК) потчињени владици црногорском. Млетачка влада их је њему предала под условом да се призна као њен поданик и само у том крајњем циљу му је уступила манастир Стањевић као резиденцију. Тај манастир се налази на аустриском земљишту; он је ту резидирао до доласка Француза.»

Јосиф Милер, главни лекар Прага и почасни грађанин Будве, писао је 1844 (16, стр. 92): «Ова оба манастира (Стањевић и Маине) беху 1717 године уступљени црногорским владикама као резиденција од стране Млетака и тек у најновије доба припадоше понова Аустрији.»

У оба дела се каже изречно «резиденција» на страном (не немачком језику). Манастири су продати Аустрији 1840 године.

Међутим, Јован Радонић саопштава (24, стр. 585) према књизи Млечанина Онганија (30) да се «владика Данило, вративши се у пролеће 1716 из Русије, искрцао у Грбљу (јамачно на Јазу, ЛМК) и настанио у Маинама, где држи једну цркву лицем према Будви (dove tiene una chiesa faccia Budua), и о томе је Млетачки сенат одмах известио которски провидур Севастиан Бендрамини».

Било како било (година-две разлике не праве сметњу), црногорски митрополити су становали мање-више век и четврт у будванским манастирима, и вероватно би даље становали да владика Раде није ове манастире продао Аустрији. Становали су онда кад су били најдржавнији и најнезависнији.

Већ цитирани немачки писац Редлих, који је неколико првих година провео у Котору пише непосредно за тим (год. 1811, дело под стр. 50), да је црногорски владика Петар Петровић заузео 1797 Будву, одмах после пада Млетака, са изговором да ту васпостави ред. Али, каже писац, он је **«желео да своје седиште радо пренесе на обалу мора.»**

У јесен 1813 дошло је било до познате Конвенције између црногорских и бокељских првака о установљењу заједничке државе и нераздруживости Боке и Црне Горе. Та је конвенција донета у Доброти крај Котора 29 октобра 1813 и зове се Добротска конвенција (13, стр. 136). Састављена је и провизорна влада или тзв. Централна комисија, којој је претседавао владика Петар I, а имала је паритетни број чланова из Црне Горе и Боке (по девет).

«Сједиште је Провизорне владе било у Доброти крај Котора, који је још требало отети из француских руку. Владика је са Централном комисијом резидирао у једној палачи, сад у рушевинама, на положају Драчева њива' испод Биковине». Тако пише католички бискуп Буторац (13, стр. 89).

Као што се види, тада је Доброта била «престоница» овог новообразованог државног фрагмента који је трајао само неколико месеци. А било је предвиђено да у случају трајног сједињења ових провинција седиште буде у граду Котору, где је Петар I заиста становао од 27 децембра 1813 до 1 јуна 1814, кад га је руски цар известио да се Бока мора предати Аустрији.

Море је привлачило, море је мамило, на Српском Приморју су настале прве српске државе, али ни онда, кад је држава српска добила своје тежиште и свој карактер континентални, нису се српски владари никад хтели одвајати од мора.

VII

ВАЖНОСТ једног краја у држави очитована је доскора (па донекле и до наших дана) не само инсталирањем високих световних власти у њој, већ такође и црквених власти. Ту се ради махом о епископским столицама одн. катедрама; оне су репрезентовале духовну власт и снагу, некад веома цењену.

Бока ни у том погледу није сматрана никад неком безначајном периферијом: она није придодавана никаквој другој области одн. дијецези

(првобитно ова реч обележава покрајину), већ су најчешће простране области у унутрашњости њој придодаване. Пошто је становништво Боке било од две вере свака је од њих имала тамо и своје духовно средиште, своју епархију.

Бока је за време Немањића имала две епископије: православну и католичку. Сходно традицији Немањића, православна је имала седиште у једном манастиру при коме је било каткад седиште и српских владалаца (на Превлаци у Кртолима). Та епархија се називала Зетском и имала је веома пространу територију у свом залеђу.

Кад је Бока потпала под иноверну државу (хетеродоксну а не ортодоксну), Митрополија је морала да се сели, али се она није много удаљивала ни од Мора ни од Боке, као што је то мало пре приказано.

Бокељско свештенство је увек признавало власт цетињских владика над собом и својом паством, али више виа факти него правно јер је Венеција настојала да оно мало православних који су остали у ужој Боки буду подвргнути католичкој јерархији.

Арх. Ђорђе Стратимировић налази још један разлог (27, стр. 215): «Прије Петровића-Његоша ваља да је власт епископа цетињскога над православним у Зетском приморју доста понижена била, а то услијед опћега неповољнога политичкога положаја српскога народа у Црној Гори. Чим, пак, Црној Гори порасте углед, то огледаху црногорске владике да успоставе своја црковна права над православнима у Боци Которској. Владика Данило учини сходне кораке у Млецима, услијед којих млетачка влада изда повељу од године 1718 у којој пише: На нову претставку епископа Данила одлучено је у Сенату да поменутом Епископу цетињском и скендериском и његовим посљедницима остаје потврђена његова јурисдикција; да је поданицима (млетачким) закона грчко-српскога који су у његовој епархији како старе тако и нове наше владе, допуштено признавати горепоменутога за свога епископа». (35).

Стратимировић са своје стране додаје: «Тај је декрет за оно доба преважан био, е тим Млечићи изнова припознаше цјелокупност старе митрополије Зетске, не обзирући се на међе између млетачког посједа и Црне Горе».

Оне речи из дукала «старе и нове владе» треба свакако да означе делове Боке који су од 15 века спадали под Млетке и новодобивене Карловачким и Пожаревачким миром.

Интересантно је да су цетињске владике, чим су добиле правно признату јурисдикцију над Боком, помериле своје седиште у непосредну близину Боке. А тада су били, мање-више, и носиоци врховне државне власти. Јер, како пише Стратимировић (пом. студија, стр. 213), позивајући се на Илариона Руварца (36): «Владике црногорске од почетка XVI па до краја XVII стољећа нијесу били никакви свјетовни поглавари, већ просто српски епископи као у другим крајевима под турском влашћу».

Северозападни део Боке од Новога до Пераста био је под јурисдикцијом захумских владика, који су најпре столовали у Стону, доцније у унутрашњости Захумља (33). «Али позније налазимо до 1753 г. да је тај дио имао засебнога владику с придјевом: намјесник пећскога патријарха» (Н. Дучић, 34, стр. 176). Дучић пише даље: «Ти су патријаршки намјесници сједили код Херцегновога. Потоњи владика тога дијела Боке био је Стефан Љубибратић, који је оставио Савину у половини 18 вијека ... (Постао потом владика у Костајници, у Славонији ...). А тада и тај дио потпадне под црквену јурисдикцију црногорских митрополита, као што је и онај дио од Грбља до Арбаније био под њом по уговору између владике Данила Његуша и дужда млетачкога 1718 г. Тако је трајало до 1807. А тада, заузевши француска војска Боку, ђенерал Мармон истисне црквену јурисдикцију црногорских владика и Бока потпаде под власт задарског владике. Године 1870 Бокијељи добију засебну јепархију с владичанском катедром у Котору».

Дакле, прилично времена је постојао владика српско-православни на Савини код Херцегновога, како то још једанпут наглашава Дучић.

Архимандрита Дучића треба утолико допунити, да је за време док је Бока спадала под задарског владику у њој стално био један генерални епископски викар са многим административним атрибуцијама дијецезана, и он је становао у манастиру Савини. Затим «царском одлуком од 16 марта 1853 наређено је било да епископ далматински преко године дуже борави у Котору ....» (27, стр. 222). Котор је био одређен за другу, супсидијерну

столицу далматинских владика. Увек из исте тежње да се Бока не сматра обичном периферијом и привеском ма кога другог града.

Кад је за време Прве Југославије укинута Которска епархија, православни Бокељи то нису примили. 1938 је ишла једна јака депутација у Београд патријарху Гаврилу са молбом да се васпостави которска дијецеза. И нас су, Бокеље из Београда, увукли у ту депутацију, али ја нисам њено гледиште делио. Бока није имала више разлога за засебном епархијом, а Митрополија црногорско-приморска и у називу и у седишту мора да је задовољи.

Католици су у Боки имали пре епископске катедре него православци, јер су раније ту и живели (махом романско становништво). Имали су их више него једну: у средњем веку три: у Котору, у Рисну и Будви. Ове две последње биле су сасвим локалног значаја и не дугог века. Можда она у Рисну није постојала дуже од једног века (познати су бискупи од средине 14 до средине 15 века, Ђелчић, 5, стр. 205); будванска око четири века (од средине 12 до средине 16 века) *), док је епископска катедра Котора миленијска.

Све су оне имале веома ограничену територијалну надлежност све до Немањића. Тада которска католичка епископија добива стварно (иако не формално) митрополитски значај, она постаје духовни центар католика за целу српску државу.

О томе пише савремени историк Иван Божић (28): **«Док је Котор био у склопу српске државе, имала је которска бискупија под својом јурисдикцијом католичке парохије у Србији,** које су окупљале католички живаљ насељен по трговима и рударским центрима, и настојала је да своја права сачува и онда, када је Котор престао да признаје српску власт. Највиши претставник католичке цркве у Србији, барски арцибискуп, успео је да доведе под своју јурисдикцију католичке оазе у Србији тек после њеног пада

*) Бискупија у Вудви је животарила без залеђа све до 1571 кад је Будва страдала од пожара. Отада се столица бискупска више не попуњава, јер је број верних био спао на мало стотина. Она је давана од тога доба, или у администрацију надбискупу барском, који је често резидирао у Будви одн. Кастел-Ластви (у Паштровићима), јер је његово седиште било под Турцима, или је у Будви био апостолски викар. Вид. о томе Радонић, 24, стр. 262, 434-5.

под турску власт. Раније су око њега биле окупљене само ситне католичке бискупије у Зети и Албанији...»

Јиречек пише (2, III, стр. 93): **«Которска дијецеза јако се била проширила током XIII века благодарећи наклоности српских владалаца.** Она је обухватала све разбацане латинске парохије и опатије у читавој српској држави, изван граница барске архиепископије. Биле су то не само цркве Саса и Далматинаца у тржиштима и рудницима од морске обале до града Голупца на Дунаву, него и латинске цркве и манастири који су некад спадали под католичке епископије **у Травунији и Захумљу на српском земљишту.»**

То исто казује Јиречек и на неколико других места своје књиге, додајући још по неки ситни податак (II књ., стр. 15, III књ., стр. 93). **«Благодарећи добром расположењу српских краљева стекла је она велику дијецезу ...» «Которска дијецеза, међутим, благодарећи наклоности српских владалаца, јако се била проширила током XIII века».**

О територијалној јурисдикцији которске дијецезе говоре два писма Авињонског папе краљу Душану, оба из јануара 1346 (прво од 6 а друго од 7 јануара). Она су отштампана више пута. По првом, како га саопштава Пурковић (25, стр. 47), наведени су бенедиктински манастири који ту спадају. Друго писмо је значајније, јер оно наводи области под которском црквеном јурисдикцијом. Ту спадају: Конавли, Требиње, Будва, Рисан, Драчевица, Ластово, Призрен, Ново Брдо, Јањево, Трепча, Остраће, Рогозно, Копорић, Плана, Брсково, Рудник, Липљан, Хум, Сава, Мачва, Голубац и Београд. — Готово сви крајеви Србије где је било католика. Јер су све католичке рударске колоније спадале «под которску епископију», а и свештеници су били најчешће Которани. (Јиречек, 2, III, 108).

Котор је заправо постао био католичка митропола Србије, најважније духовно седиште у њој. И централно, јер је пресумпција надлежности говорила за њега.

Чак и кад је пропала држава Немањића, кад је Котор спао под Млетке и дошао у Котор први бискуп дезигниран из Млетака (Франћеско Павони), потврђен папском булом октобра 1422, «Сињорија му је морала обећати да ће

се постарати код српског деспота да му се не задају никакве сметње при извршавању своје духовне јурисдикције и његових имовинских права на територији подложеној српској држави.» (Дабиновић, 26, стр. 216). Још увек је которски католички епископ аспирирао на сву територију српског владаоца. Јер је Котор био седиште српског католицизма.

Кад је Бока, 1918, опет дошла под власт Срба, Котор није могао да има митрополитску катедру већ ни због Конкордата Србије са Ватиканом од 1914. Али је за првог католичког надбискупа Београда и Србије био позван которски бискуп Франо Уђелини а за препозита которски препозит дон Анто Милошевић. Они се, нажалост, нису могли одвојити од своје Боке.

ФАНТОМ ДУШАНОВОГ ЦАРСТВА

I

СРПСКА ДРЖАВА средњег века није била етнички тако хомогена како се замишља и претставља. Управо, њу су покушали да етнички изједначе и уравнају Стефан Немања и његов син Свети Сава. То су продужили, иако не са једнаком ревношћу, њихови наследници до Милутина и нарочито Стефана Душана. Овај напушта идеју етничке хомогености сасвим (док на принципу верског јединства можда иде и корак даље од својих претходника).

Дакле, о релативној етничкој хомогености српске средњевековне државе може се говорити тек од Немање до Милутина, и после (али то већ није средњи век), о много потпунијој хомогености деспотске Србије.

Један од најбољих познавалаца прилика на Балкану у прошлости, професор у Гетингену Максимилијан Браун писао је крајем последњег рата: «Не сме се заборавити да су у бугарској и српској држави средњега века прави Бугари одн. Срби често били само мањина». Мало пред тим пише Браун да су занате и трговину претежно водили Несловени. (Књига под стр. 118 и 116).

Ове речи Браунове морају се мало прокоментарисати. Он говори о бугарском и српском «рајху»; то значи и држава и царство. Не знам да ли је мислио уопште на државу српску и бугарску средњег века или само на државу под именом царевине (њу су имали и Бугари и ми). — Даље каже Браун да су у својој средњевековној држави Срби одн. Бугари били често мањина. То значи: не увек, већ каткада. Када? Свакако онда пре него је јединство етничко постигнуто, и после кад је, ширењем државе, оно поремећено, сметнуто. — Најзад Браун каже да су «прави» Бугари одн. Срби претстављали тада мањину. Шта он разуме под правим Србима и Бугарима, ја не знам. Можда само првобитне Србе и Бугаре, а не и асимилиране? Тада би ова тврдња била сувише смела, па чак и суспектозна.

Професор Јиречек пише (2, III, стр. 39 ид.):

«Главна народност у земљи беху Срби, чија поглавита седигита беху у планинама између Адрије и Подунавља ... Између њих седели су још

знатни остаци старијег становништва. Беху то делом Арбанаси, потомци полуроманизованих Илира из позноримског времена, делом Власи (Романи)...»

Са освајањем македонских предела, ушли су у састав Србије многи Грци (Ромеји).

Док су Арбанаси и, после, Грци имали своје националне територије, Власи су били помешани са Србима. Али, ако су били помешани територијално, нису били смешани у персоналном погледу. Ови су били сточари и друштвено сасвим одвојени од Срба. Нису се смели чак ни женити одн. удавати између себе. «У бањској и дечанској повељи каже се кратко и јасно: Србин да се не жени у Власјех» (Јиречек, 2, III, стр. 115). То је чак јако импресионирало прашког професора Хефлера, ужасног србождера. Он пише пре Јиречка (3, стр. 196): «Србима је чак било забрањено да се жене са Влахињама». Та појава говори јасно у прилог тежња за очувањем српске етничке чистоте (јер су Власи били исте вере као и Срби).

II

КАД ЈЕ Милутин знатно проширио државу према југу (југоистоку и југозападу), и кад су то продужили његови наследници, етничко јединство државе је сасвим поремећено. Стално су се освајале територије туђе а не српске. Становништво се није могло тако лако асимилирати. Нарочито не тако брзо. Јер, ако би се и покушало у једном крају асимилирање, ускоро би наишле нове територије, једнако етнички туђе, које би отежале процес асимилације и у раније освојеним пределима. За асимилацију треба времена и — мира! А то је обоје недостајало српској, сувише динамичној држави Милутина и наследника његових.

Кад је узео власт Душан, са претензијама царским, свака идеја асимилације морала се напустити. Она је била и фактички немогућа, и идејно несагласна са његовом концепцијом државе.

Царство не може да има територију ограничену ма каквим принципом; оно је свеобухватно. На грчком језику се царство звало васељена (и цар василеус); васељена значи у исто време и свемир и државу највећег облика а

територијално неограничених тенденција, царевину. То су за средњи век били синоними.

Исто тако, одн. баш због тога, царевина није могла бити ни структурално етнички ограничена. Државе нижег типа (краљевине, жупаније, доспотати, кнежевине итд.) обухватају по правилу један народ. Ако то није случај, ако имају више етничких група, оне се старају да од њих начине једну. Царство је универзално и у овом погледу, оно је козмополитско (козмополитеја је «држава света»), оно има владајућу одн. водећу нацију, али уз њу читаво мноштво других нација. Иначе то није царство, већ држава нижег ранга.

Постајући већа, српска држава постаје и све шаренија. Она се и даље зове српска, али је све мање српска. Напослетку се то огледа и у називу владара који инкорпорише државу. Душан није више само краљ Срба и Приморја, већ краљ одн. цар Срба и Грка.

Власи и Арбанаси, који су били многобројни у Душановој држави (такође и у Милутиновој), не спомињу се у титулатури владаоца*). То је логично: ови народи не дају владалачку легитимацију, јер нису никад имали своје међународно признате владаоце, које би сад српски краљ замењивао одн. репрезентовао. То су неисториске нације, недржавотворне, које државно право других држава такође игнорише.

III

ЦАРСТВО је не само огромно, свеобухватно, васељенско, већ оно мора да има и своје освештано седиште. Не може се царевати из неке паланке, из неког малог провинциског места. Такво царство би било сматрано јексик-царством, претстављало би узурпацију, не би било признато од других, нецарских држава (још мање царских).

Освештани и неспорни царски градови, то су Рим за запад и Цариград за исток Европе. И Карло Велики морао је да се повеже са Римом да би уопште

*) Било је случајева, иако веома изузетних, да се Душан Силни потписивао као самодржац «Србљем, Грком, Блгаром и Арбанасом» (Миклопшћ, Мон. Сербика, 22, 27 и 129).

био признат за цара, морао је нарећи се римским царем. На истоку је долазио у обзир само Цариград.

Без Цариграда нема царства! То врло лепо приказује професор историје Словенских држава у Прагу Хефлер прошлог века. Он каже (3, IV, 801): «Царства имају само онда смисао ако се могу надовезати на један царски град, на једно место са којим се спајају царске традиције, историски појам царства, као што се Ромејско царство надовезало на Цариград, а Немачко на Рим».

Отуда неодољива тежња Душанова да се домогне Цариграда. Све док тамо не заседне, он ће бити од многих сматран као јексик-цар, квази цар. Само у Цариграду се свија царско гнездо, у Цареву Граду. Он је антиципирао назив Грка, али увек у очекивању да то легалише у самој царској престоници.

То Душану није пошло за руком. Ни бугарским ни српским владаоцима са царском титулом није никад успело да заузму Цариград иако су то свим силама покушавали и сматрали крајњим циљем своје владавине. Долазили су такорећи до самих капија, али престоницу источно-римског царства нису могли никад да освоје. То нарочито наглашава Стојан Новаковић у својој студији «Српски проблеми»(4), чији ће се респективан текст дословно пренети мало доцније.

Кад се Душан спремао да освоји Цариград, тамо је још био један цар; иако јако раслабљено, постојало је и даље тамо Царство Ромеја (Византиско царство). Душан се поред цара Срба означавао и као цар Ромеја одн. Грка. Била су два цара Грка, па је разумљива и друга жеља Душанова да он то буде сам.

Ако су на истоку била два цара ривала, истих тежња и исте атмосфере, на западу тада није било цара. На истоку два која су се потирала, на западу ниједан. О томе пише професор Немачког универзитета у Прагу за словенску историју, Константин Хефлер у делу означеном под 3, IV део, стр. 870: «Кад је Душан себи дао наслов цара, тада није било на западу ниједног цара. Тек 1355 доживе Рим понова једног цара, Карла IV, краља чешког, који је по очевој лози био Луксембуржанин, по мајчиној водио порекло од Пшемислида...» Мало пред тим пише такође Хефлер (IV, 801): «Кад се

савременик Карла IV, српски краљ Стефан Душан, 1346, прогласио за цара Срба и Ромеја, није постојало уопште никакво немачко царство, пошто је Карло IV тек 1355 постао цар» ...

IV

ДУШАН није извршио међународне припреме за пријем одн. потврду свога уздизања на царство. Он је то извршио једноставно, самовољно, осионо. Истицао је да га је Бог «предложио од краљевства на православно царство, и дао му све у руке као и великом Константину цару» (5, стр. 115). Он се није скоро ни обазирао унапред: какав ће спољни одјек овај његов поступак да произведе.

Тај одјек је био углавном негативан. Или се његов акт осуђивао, или се — што је још горе — игнорисао. Једини су га Бугари безусловно признали. «Бугарска је, шта више, активно суделовала код његовог заснивања ... Бугарски патријарх Симеон, са осталим претставницима Бугарске цркве, крунисао је Душана заједно са патријархом Јоаникијем...» (Михаило Динић, 5, стр. 105).

Немачки краљ одн. цар Карло IV, са седиштем у Прагу, поздравио је Душана као свог блиског саплеменика и брата, али као краља а не цара (Хефлер, 3, IV, стр. 870). То стоји у писму писаном у Пизи (Италија) фебруара 1355, где се Карло IV затекао на путу за Рим и крунисању за цара римског. Још једном га, исте године, Карло IV назива краљем Рашке (5, стр. 104).

Исто тако је «цар Душан у угарским повељама само краљ Рашке» (Динић, цит. дело, 108). Динић даље пише: «Није никакво чудо да Угарска није могла признати уздизање Србије на царство, што је значило виши степен у хијерархији држава него што је она сама имала» (локо цитато)...

«Што се тиче става Венеције — пише Динић даље — према узимању царске титуле од стране Душана, она се према овоме односила са извесном равнодушношћу. Није новоме цару одбијала да га призна, али није ни показивала нарочиту ревност да га њомеословљава...»

Дубровчани су врдали, као и увек. Они су учествовали преко званичног изасланства при крунисању Душановом у Скопљу и у својим домаћим актима, и у актима упућеним Србима, увек су Душана и сина његовог називали царем. «У актима, међутим, упућеним Угарској, Дубровчани се увек стављају на њено гледиште. Урош је увек означаван само као рекс Расије или рекс Склавоније» (Динић, 5, 109). «Нису Дубровчани пазили само када су се обраћали Угарској да не назову српског владаоца царем. Иста се појава опажа и у односима са апулиском краљицом Јованком I». (Локо цитато).

«Босна је иначе по свој прилици поступала онако као и Дубровник: како ће назвати владаоца Србије зависило је од тога коме се обраћа» (Динић, оп. цит. 113).

Не треба нарочито ни наглашавати да Визант нову титулу Душанову сматра дрском узурпацијом. Истина, Јован V Палеолог у једној повељи Хилендару помиње Душана као «цара Србије» (шест година после проглашења за цара). Али је тада Јован V био у стисци, потиснут од Јована Кантакузена, па је желео да има код Душана ослон. Јован VI Кантакузен није никада признао Душанову царску титулу, ни само као цара Србије, а васељенски патријарх Калист га је чак и анатемисао.

V

КАКВО ЈЕ расположење било код Душанових савременика Срба, код његових поданика, не можемо поуздано утврдити. Али да је било и негодовања, говоре не само претпоставке већ и индиције. То је логично: Стално ратовање, претварање државе у ратнички логор, не може трајно да задовољи. Оно ремети привреду, раздваја чланове породица, ствара немире, производи духовну поремећеност. Никад ниједан народ није сносио ратне напоре дуже време без роптања, па свакако није ни српски народ за време Душаново.

Истина, имали су ти ратови и пријатног одушка. Освајање нових територија, проширење државе и анексија богатих предела, бројно јако појачање становништва, све је то чинило да се напори ратни много лакше подносе. Војска је «обештећивана» у новим територијама, команданти су

постајали провинциски гувернери итд. Победничке војне се увек лакше подносе него ратови завршени са поразима, макар и мање жртава донели.

Па ипак, било је незадовољства и роптања. Запажала се жеља за миром и нормалним поретком.

Реч је о савременицима и директним поданицима Душановим. Потомство њихово, пак, нема много речи захвалности, а камо ли одушевљења за Душаново дело. На њему не почива благослов познијих српских поколења. То се може већ са више сигурности доказати.

Потоњи Срби, који су сваку околност искоришћавали да истакну своје старе, да узнесу њихове вође и владаре, да потенцирају њихову војну величину, преко подвига Душанових прелазили су ћутке, или чак са негодовањем.

Примери ће то најбоље показати.

VI

СТАРИ СРПСКИ биографи не само да не третирају Душана равноправно са осталим српским владарима, његовим прецима, или чак његовим наследницима, већ му често чине и приговоре.

Тако Константин Философ у «Животу Стефана Лазаревића», глава 15, набраја све чланове династије Немањине без икаквих поближих ознака и квалитета. Само за Душана рече: «С Душана прјеступи предјели отц својих и постављајет се самовластно цар». (6) У српском преводу стоји (7): **«А овај Душана преступи, наредбе (границе) отаца својих и постави се самовластно цар».**

Настављач архиепископа Данила замера Душану нарочито проглашење патријаршије (која је такође један од пратилаца царства) и које је ишло паралелно са воздизањем државе на степен царства. Тамо стоји да је Душан одредио патријарха «не по закону ни с благословенијем цариградскаго патријарха, јакоже подобајет» (8) или потпуније на савременом српском језику, по преводу дра Лазара Мирковића, (9, стр. 289): «Кад је пребивао у дому Спасову, овај цар Стефан венча се на царство и изабра себи патријарха

српскога не по закону ни с благословом цариградског патријарха као што приличи, но заиска благослов бешчино од патријарха трновскога и од архиепископа охридскога и са српским сабором, **тако се зацари и постави патријарха како не приличи».** По овоме се не би сасвим сигурно видело да ли настављач Данилов замера Душану само за проглас Патријаршије (да само то «не приличи», «неподобајет») или још и проглашење царства, јер исти настављач Данилов пише потом (после једне овде изостављене реченице): «Ухвати се и он у замку од општега непријатеља, **узвиси се срцем, и оставивши прародитељску власт краљевства, зажеливши царско достојанство, венча се на царство».**

Наместо да га слави због тога, српски биограф му замера ту узурпацију. Вероватно зато што се ово збило мимо црквеног правног поретка, српски свештени биограф види у томе проклетство Неба, које је после заиста Србе погодило. Не треба заборавити да родоначелник Династије, Стефан Немања није хтео да узме ни краљевско достојанство, наглашујући да је оно од Бога дато Угрима, а царско Грцима. Онај ко је то за похвалу износио, не може да велича Душаново отимање царског достојанства.

Кад се један од Душанових парцијалних наследника, деспот Драме, Јован Угљеша, измирио са Васељенском патријаршијом, он је о томе издао један акт, за кога наука тврди да је од Грка писан (5, стр. 96). Формално је то акт деспота Угљеше. У њему стоји изос. да се Стефан «прогласивши себе самодршцем Србије и Романије, и заневши се у свом срцу висином достојанства и величином власти, не само туђе и њему неподложне градове лакомим очима гледао ... и недостојно отимао ромејску слободу..., па и у област Божјих ствари протезао неправду ... дрско презирући и закон Господњи, присвајајући себи одлучивање не само о људским него и о божанским предметима...» Стојан Новаковић је навео садржину акта својим речима у књизи «Срби и Турци» (11). Каже да се Угљеша жали да је Душан «погазио старе црквене уредбе и грдно порушио од отаца остављене градове, начинивши се као неки небески судија и законодавац«.

И у старим српским летописима налази се понекад негодовање због Душановог прогласа за цара. Тако у Бјелопољском (Љ. Стојановић, 10, стр.

201) стоји: «Сиј Душан преступи предели отец својих и постављајет се самовласно цар ...»

Иначе, највећи део Летописа говори о њему сасвим просто и без заноса, обично овако: «В то љето постављајет сја цар Сербом Стефан Превисоки. И созда храм светаго Архистратига Михаила у Презрјену». Док се неке друге цркве Милутинове и Дечанскога хвале, вазилика Душанова се не истиче посебно. (Вид. поменуту књигу Љубе Стојановића, стране 181, 190, 193, 196, 199 итд.).

Према «Своду свих летописа и заметака од смрти Душанове па докле који траје» у поменутој књизи Љ. Стојановића (стр. 205 исл.) изгледа да се народ испочетка јадао на Душанову смрт: «И не мала скрб бист тогда», «риданије и плач оставл србској земљи» итд. Али то исто стоји и за друге, доцније, српске владаоце (деспота Стефана итд.). Новији Летописи много мање наричу за Душаном.

VII

У СРПСКИМ народним песмама једва има и помена о Душановим «гестама», о његовим јуначким подвизима, о његовој слави и величини. Има једна заносна песма о његовој женидби, али и ту чак његова личност није ничим истакнута. Напротив, изнад ње и испред ње стаља се Душанов сестрић, чобанин. Он га главом наткриљује, и јунаштвом, и памећу, и спремношћу, док нпр. Марка Краљевића никад нико не може у народној песми да наткрили.

Ни сам Његош не налази речи заноса за Душана. Он обожава, формално обожава Милоша Обилића, мало мање и Кара-Ђорђа, лепо се и понекад са удивљењем изражава и о другим знатним личностима српске историје, о онима који су ваљали, који су нешто урадили, који нам као пример имају да служе. Душан се не налази међу њима. (После Милоша и Кара-Ђорђа он се највише заноси Скендер-бегом.).

Једино у песми «Заробљени Црногорац од виле», у једној фантазији младића од 20 година (објављена је 1834) има стихова уздизања Душановог:

Мач и храброст силнога Душана ...
Име Душан громом се казаше...
У вјечност је Душан преминуо ...

Доцније као да је сасвим отпало одушевљење за Душаном. У Горском Вијенцу га нигде не спомиње, ако изузмемо Посвету Праху оца Србије, где, у стиху 35, Његош екскламира «Зна Душана родит Српка», али му, канда, Карађорђа претпостаља. У тексту поеме, Његош се напротив, нпр. у првом Колу Горског вијенца жали да

Наши цари закон погазише (стих 200).

Једини који су се конзеквентно заносили Душаном и њиме се напајали, то су били војвођански романтичари, нарочито тзв. «грађански лиричари» XVIII и XIX века. Ја имам само мали број њихових песама у Антологији Младена Лесковца (12). Да се ова појава правилно илустрира, нису довољне најлепше песме, већ најзвучније. Па ипак ћемо навести неке стихове или делове тих наших старих, наивних и милих «поета», који су се по превасходству заносили фантомима.

Један од првих, Захарије Орфелин, у својој познатој песми «Плач Србији», изашлој пре 200 година (1761), евоцира славну српску прошлост са «пресилними цареви и храбри солдати», «славни моји цареви и вожди велики», «уви мени несрећној, гди су моји цари» (тако плаче «Србија»!).

Доситеј Обрадовић такође, у песми посвећеној Карађорђевом устанку 1804 године (Пјесна на инсурекцију Сербијанов), алудира са заносом на раније царство српско (први стих прве строфе: «Востани, Сербије. Востани, царице!» — Први стих друге строфе: «Ти воздвигни твоју царску главу горе...»)

30 година доцније Јован Стерија Поповић у својој познатој песми «Даворје на пољу Косову» почиње речима:

Гди је Призрен, славниј град,
Гди су царски двори?
Гди Душанов златниј век,

Што чудеса створи?

У другој песми «Спомен Видова Дана», спеваној 1841, Стерија гледа песничким очима како после Косовске битке

У сузама Душан тоне ...

Он не може више ништа сем да плаче, јер није међу живима; ипак једна слика недостојна «Силнога».

Итд. Таквих је песама, или стихова, од мањих писаца било безброј. Али углавном код угарских Срба, код «Пречана». Истина, они су, скоро сви, досељени били из средишта Душанове државе и то недуго времена пре него су ове песме настале. Па ипак, то одушевљење Душаном и његовом владавином, његовим царством, не може се сматрати општом српском појавом. Она је била ограничена на један предео, на једно доба, можда и на једну друштвену класу.

Иначе остаје на снази, као опште правило, чудна и симптоматична констатација да се српски народ не заноси много Душановим подвизима, његовим освајањима, његовим титулама, његовим проширењем царства. У сваком другом народу, то би били моменти нарочитог истицања и специјалног народног поноса; Срби их игноришу.

Тиме су, можда, показали једну духовну особину која је већа и позитивнија од Душанове.

VIII

САВРЕМЕНА историска наука скоро је сва једнодушна у осуди Душанове политике, његових подухвата и владавинских тенденција. То нарочито важи за српску историску науку XX века.

Прво ћемо цитирати Нестора српских историчара Стојана Новаковића, који у једној својој великој студији, изазваној Историјом Срба од проф. Јиречека (оригинално, немачко издање), под насловом «Српски Проблеми» даје своје основне концепције појединих историских збивања. Он је ту студију издао на српском у «Годишњици Николе Чупића» и на француском у

Јагићевом «Архиву за словенску филологију», обоје у годинама балканских ратова. Из те француске верзије, која нам је приступачна, преводимо неке ставове (4). У другом делу те студије стоје ове мисли:

«XIV век породи једну видљиву експанзију српске снаге. Источно царство, ослабљено и осакаћено латинским узурпацијама, није могло више да савлада интриге и унутрашње нереде. Идеју Симеона и Самуила преузе Стефан Душан, краљ Србије, који се прогласи за цара Срба и Грка и покуша да освоји Цариград. Зна се крај тога покушаја. Он баца сенку на развитак политичке идеје код Срба XIV века. **Неспособни да обухвате сав хоризонт свога доба и да тачно процене своје сопствене снаге и снаге својих непријатеља,** нарочито оних моћних у Анатолији, који су ишли за истим циљем али са компактнијом организацијом**, Срби XIV века се дадоше завести привидностима и посташе само калаузи Турцима.** Једна практичнија, дубља, политичка идеја, која би више одговарала њиховом нацоналном интересу, сасвим им је недостајала као што је недостајала у X и XI веку преставницима исте тенденције у бугарској средини. Познато је да ни Србима ни Бугарима није никад успело да се домогну Цариграда и Солуна. Самуил је једном заузео Ларису, Стефан Душан Сер, а Крсташи су били заузели и врло дуго сачували Цариград, Солун и Архипелаг, Ливадију и Мореју, најлепши део и истински центар Источног царства...

Ми смо наследили обичај да легендарни век своје историје увеличавамо без разлога. Дело Милутина и Душана ишчезе одмах после смрти овог последњег. Нарочито се после смрти Стефана Душана очитовао не само недостатак духа за повезивање и целокупност, него врх свега недостатак духа јединства... **Сама идеја великог царства није постојала ни код народа ни код великаша тога доба, идеја проистекла од Душана и династије Немањића ...** Њихова лична снага ју је одржавала на животу; њиховом смрћу угаси се и сама идеја...

Ми данас треба да гледамо у прошлост само зато, да бисмо схватили почињене грешке и упознали рђаве примере које треба избегавати.»

Ово је Новаковић казао при крају своје велике студије. На почетку, пак (стр. 444, књиге XXXIII), говори о **«војним авантурама Душана и његовој мегаломанији».**

То је јако импресионирало чак и самог Јиречека, који у својој доцнијој књизи «Држава и друштво средњевековне Србије» (њу је Јован Радонић додао као III и IV књигу Јиречекове Историје у српском преводу) каже, у самом Уводу: **«Новаковић пребацује Стефан Душану да је патио од мегаломаније».** (2, III, стр. III).

Јиречек и на другим местима истиче незадовољство доцнијих Срба са Душаном. Тако на стр. 111, IV књиге своје Историје Срба: «Због наглог пропадања српске државе, после смрти цара Стефана, **формирало се код позније генерације мишљење да је Душан погрешио што је узео царску титулу».**

Проф. Јиречек налази за Душана доста лепих речи тамо где о њему нарочито говори (2,1, стр. 272), али ипак даље каже: «Крај свих својих успеха није могао смањити надмоћ властеле... Са силним ширењем државе ишла је и већа самосталност намесника, и када је после смрти Душанове, завладао као његов наследник неспособан младић, претворила се велика држава брзо у олигархију без унутрашњег ослонца и поретка. Убрзо је наступило време када се у Србији, како се то види из једне повеље деспота Угљеше и настављача Данилова, почео покојни цар Стефан обасипати горким прекорима што је оставио прародитељску власт краљевску, зажеливши царски сан, и што је архиепископију Светог Саве подигао самовласно на степен патријаршије».

Професор Станоје Станојевић је писао (13): «Властела није била задовољна са владом Душановом, јер је он држао у стези..., свештенство је у већини било незадовољно зато што је он погазио традиције Светог Саве и што је због тога раскинуо са грчком црквом; народ је био огорчен, јер су ратови Душанови и трошкови око њих тражили средстава».

Професор Владимир Ћоровић, упоређујући политичке концепције босанског владара Твртка и српског Душана, дао је о Душану ово, колико негативно толико јасно гледиште (14, стр. 336):

«Душан је створио једну царевину која није била српска, него мешовита, а састављена од Срба, Грка и Арбанаца. Његова је највећа мета била да освоји Цариград и да буде наследник његове империје. Цар као такав, владар Балкана, а не само својих Срба. У тој концепцији постојало је више заметака доцнијем злу. Српска физичка снага није била довољна да то све трајно одржи, нарочито ако њом буде управљао човек слабијег духа а мање личне способности. Српска снага била је још мање способна да те области одржи духовно. Грчки елеменат био је по култури јачи од српског, имао је дуге духовне традиције и био је свестан своје духовне надмоћности. **Душанова екстензивност била је само варка снаге и несумњиво пре њена слабост него јачина.** Шта су далеки Епир и Тесалија могли допринети за јачање Србије и кад су Срби могли доспети да тамо развију свој утицај?»

Знатно пре овог, казао је Владимир Ћоровић у Народној Енциклопедији Станоја Станојевића (15) и понешто повољно за цара Душана, али завршивши ипак овим речима: «Његова је политика била очевидно империјалистичка и није донела користи за саму Србију. Земља се трошила многим ратовима и пунила се туђим, Србима непријатељским и од њих делимично културно јачим елементом. Осим тога, у сувише брзо развијеној држави развила се и појачала власт војних великаша и обласних господара на штету државне целине и централних власти...»

Још на једном месту проф. Ћоровић износи своје национално негодовање због Душанове политике, у књизи «Краљ Твртко I Котроманић» (24). Тамо пише на стр. 93/94:

«Душан је по карактеру свог дела био освајач. Господар не само Срба, него Грка и Арбанаса, он с поносом јавља 1345. својим пријатељима у Млетке да је владар ‚готово целог царства Романије'. Он сања о освојењу Цариграда. У његову област ушле су земље које нису имале ничег заједничког са српском прошлошћу и нашом расом; и ушао је елеменат арбанашки и грчки. Овај други беше нарочито опасан. Он је непрепорно био културно јачи од Срба, национално свеснији и у државним пословима вештији. Он је деловао на своју српску околину, привлачећи је својој култури. Све да Душан није разбио своју државу на велике области и од властеле направио мале династе; све да није, услед брзог територијалног

ширења а слабих прометних веза, централна власт природно слабила према моћи локалних величина; његова држава би стално боловала од превеликог броја туђег разнородног и у основи непријатељског елемента који је била примила у себе. Шта су далеки Епир и Тесалија могли допринети за јачање Србије, и кад су Срби могли доспети да тамо развију свој утицај? Толика екстензивност Душанова била је само варка снаге и несумњиво више слабост него јачина».

Историчар М. Пурковић је писао: «Убрзо, у тешким данима беде и страдања почели су првог српског цара да тешко прекоревају... Народ је почео, разочаран и у беди, да тражи узрок и објашњење стању које је завладало Србијом...» И да Душан није онда добро прошао, не треба понављати. (16).

Најзад ћемо изнети излагања хрватског културног историчара великог замаха, проф. Дворниковића, писана у Међународној ревији за балканска питања 1936 (17), тим пре што су та излагања некако рекапитулативна и синтетична; као да завршују излагања српских писаца. (Уосталом, и Јиречек и Дворниковић се појављују у цитираним радовима као писци српске историје.). Дворниковић пише:

«Сам српски народ није прихватио добро Душанову Империју. Схватио ју је као личну амбицију, чак као некорисно трошење народних снага ... У српској народној епици, овај најмоћнији и најделотворнији српски владалац прошао је прилично слабо; код средњевековних биографа и хагиографа његова успомена евоцира чак пре прекор него похвалу. **Срби су још у раном средњем веку спадали у ратнички најспособније народе.** Династија Немањића умела је да јача државотворне елементе народа и да их корисно употреби. Па ипак и ови Срби су остали Словени којима је главна дефензивна обрана, сасвим непријатељи наднационалном и империјалистичкој експанзији».

На другом месту, мало доцније, писао је Дворниковић (25):

«Тек са Душаном **ломи се национална српска линија** и заокреће отворено у воде балканског империјализма. Нећемо овде набрајати све историјске околности и факторе; тек, куцнуо је био час да и Срби посегну за

источно-римским хришћанским барјаком. (Пре су то чинили Грци и Бугари, како је писац изнео, ЛМК). Нешто осећање бујања националне снаге, нешто обазривост према бројним Грцима на југу проширене државе, а нешто, можда, и типична средњевековна владарска страст за титулама, објашњавају нам политичку психологију момента **кад Душан српску државну идеју отворено декларише и као ,римску', екуменско-хришћанску.** Јер је он, како вели хилендарска хрисовуља ,примио крст из руке Божије, и мач из руке анђеоске, и царује'... (Ал. Соловјев). Његов Законик показује јасно да је прихватио ромејску државну и царску идеологију... Изгледало је да је нордијски Словенин у Србину потиснут и зачаран римском државно-централистичком идејом. **Византијско-хришћанска државна идеја доживела је у Душану тријумф над богумилско-словенском, панбалканска над српском националном.** То су осетили и савременици, а народ — преко гусала — осећа то и данас ...»

И у осталим својим делима проф. Дворниковић је конзеквентно заступао исту тезу. Нарочито у његовом главном, «ремек-делу» Карактерологији Југословена (26). Тамо он на више места говори о Душану, што не можемо све пренети. Из «Регистра имена» се види где се то налази. Овде само неколико ставова.

Стр. 854: «Од Милутина Србија постаје првом балканском силом, ношена не само техничком експанзијом самога народа, него и јасном државно-верском идејом владалаца и државника, идејом која ће наскоро, у личности Душановој, превазићи и фактичну снагу народа и државе. Немањина тежња да ,избрише грчко име' са територије своје државе, наслов који се и данас може читати на ктиторским портретима Немањића ,Краљ и самодржац свих српских земаља и поморских', као и многи други знаци, упућују на то да је у извесном, иако не у данашњем смислу, било нечег национално свесног и грчком духу супротног у души свих јачих државотворних Немањића — сем Душана. Тај најјачи Немањић сломио је првобитну линију, разбио етнички оквир ,српских земаља' и запловио у воде балканског империјализма. Грешку су осетили већ мудрији Душанови савременици ...

Империјализам је нова нота која са Душаном улази у српску средњевековну историју ...

Сразмерно лако Душан је продро дубоко у саму Грчку. Словенска држава, без градова и грађанског сталежа, Србија је сада стекла и неколико старих градова са претежно грчким становништвом, а то је унело у њен развој нов и фаталан обрт. Уместо да до краја оствари идеју ‚сакупљања’ српских земаља, Немање, Душан веже у српски оквир нове Грке и Арбанасе. Босна остаје по страни... Са новим поданицима, Грцима, наметнула се Душану и нова проширена државна идеја: он се проглашује ‚царем Срба и Грка’. Правни историк Федор Тарановски тумачи овај царски потез Душанов као прелаз од националне државе ка екуменској државној идеји са светском културном мисијом ...

Самом српском народу није одговарало то византиско-правно и западњачко-феудално државно устројство. После здравих почетака немањићска Србија се изметнула у вештачку српско-грчку симбиозу. Зато је ово лично дело Душаново... морало пропасти. Процес распадања захватио је и сам дубљи организам старе националне немањићске Србије...»

И многи страни писци (историчари) замерају Душану да је пренебрегнуо националне циљеве и тежње у корист супернациналних. Тако у великој Историји света која је у девет томова изашла почетком овога века стоји у петом тому стр. 289 18) ово: «Ако би се хтело замерити Цару Душану да је чинио политичке грешке, то би била само та, што он није целом својом снагом настојао да добије **Босну, где је живело чисто српско становништво.** Зато што Босна није никад била цела сједињена са Србијом, ту се развио један партикуларистички дух, који је ускоро после Душанове смрти довео до оснивања босанског краљевства под Твртком». На даље две стране каже писац да су после Душанове смрти једна провинција за другом отпадале од Српског царства. «Српска племена сад су следила партикуларистичке циљеве. То важи и за племенски сродну Босну, која није никад цела припадала Србији... Истина је да су се доцније босански владари изјаснили изречно као Срби и потомци Немањића. Али су они ипак ишли својим посебним путевима...»

Он је, окренувши своје погледе Цариграду и Истоку, занемарио Босну, занемарио српски Јадран, занемарио српски Запад уопште. То је имало

доцније катастрофалне последице. И зато се о томе овде говори у вези Српског Мора и његове историје.

Он се чак свесно и непринуђено одрекао великих делова Јадранског Приморја, јер му је Јегејско као ближе лежало срцу.

И то му ми западни Срби, нарочито Приморци, не можемо никад заборавити. Оно што је на западу напустио, изгубио је канда дефинитивно, а оно што је аквирирао на истоку, постало је за Србе у најмању руку етнички сумњиво. Крајњи резултат је за Србе више негативан него позитиван.

И писац ових редака је сам пре шест година, не проучивши питање научно, већ сасвим по својој интуицији, дошао о владавини Душановој до истих, мада и драстичнијих резултата. То је било у божићном броју «Канадског Србобрана од 6 јануара 1956, у чланку «Поводом кукњаве над српском историјом». Тамо један став гласи овако:

»Најжалије је Србима што није задржано и што се није афирмирало Душаново царство. А ја мислим да је то била највећа срећа за Српски народ ,као такав'. Да се Душанов сан остварио и да је он освојио Цариград, он би постао цар Ромеје, и Срба после сто година не би уопште више било. Наши прапреци били би погрчени. Искључена је ствар да би Цариград био посрбљен. Ни Латини (Римљани) који су дошли са већом снагом и са већом културом, и који су некад били населили скоро цео Балкан, нису се могли одржати. А како би се одржала шачица Срба, чији су двор и племство већ били у многоме под утицајем Грка? Душанов патријарх из Скопља постао би васељенски патријарх и утонуо сасвим у Фанар. А већ је био «кир Јоаникије». Немањићи би могли владати Византијом, али не Срби. А мени су важнији Срби него Немањићи...»

Овај је чланак, односно баш овај став, нападнут од једног чикашког листа у једној неозбиљној рубрици. Ја сад немам тај број споменутог листа, али знам како ми је са висине примећено зашто се није и турски султан погрчио. Јасна је ствар да се са оваквим аргументима научно не може ићи напред.

Но ипак, верујући у добронамерност писца, морамо рећи толико, да турски султан није дошао да византиског цара допуни и замени, већ да га одмени; да византиско царство свргне и њему противно стави на његово место; да негира и дотадашњу културу и веру, уводећи њима сасвим супротне; да избрише све што је било и на табули рази да ствара и прокламује све друкчије.

Код Душана то не би тако било: он би се само супституисао дотадашњем цару Ромеја као нов цар Ромеја и продужио би да иде његовим стопама. Смешно је и помислити да би српски цар са нешто мало дворјана успео да србизира Цариград; не, они би били ускоро грцизирани.

То Душан није ни крио; он се већ звао цар Срба и Грка. После тога би се звао цар Грка и Срба, да напослетку његови потомци остану само цареви Византа (Ромеја одн. Грка). Срби би добили Цариград и изгубили своју националну супстанцу. Српска држава би постала истинска, непрепорна царевина, да после сасвим ишчезне као држава!

IX

ПА ИПАК, поред свега онога што је овде речено, цар Душан претставља за нас једну активу и добит које нас поносом и гордошћу испуњују. Не услед његових освајања и уздизања на царство, већ због његовог епохалног Законика, коме се учени и стручан свет данас још диви, који нам је донео велику и трајну славу.

То признају страни писци одреда; ми ћемо навести овде мало пре цитираног дра Милковића (18, стр. 288), који чини замерке националној политици Душановој, али ипак каже: «Душанова владавина беше златно доба Србијино, нарочито пак због тога, што је он увео бољу управу и судство, старао се за подизање културе и благостање народа. **Законик који је за собом оставио, то је народни споменик највеће важности; он ће славу Душанову вечно да проноси».**

Овај став сам навео што он није нигде цитиран од српских писаца; то ће бити и са следећим. Иначе је највећи део мишљења угледних страних писаца

о Душановом Законику навео проф. Никола Радојчић у Споменици поводом 600 годишњице Законика (19).

Италијански културни историк Доменико Ћамполи, иначе познат и као слависта, писао је у Историји словенских књижевности (20):

«Законски зборник Стефана Душана је прави национални споменик, из кога се могу извести цивилизација, право, власт, обичаји целог народа, у коме је видљив траг хуманитарног прогреса, пошто је укинута крвна освета, препоручено гостопримство према странцима, загарантована лична слобода чак и себрима...»

Француски академик Таљандије казао је пре скоро сто година (21): »Душаново царство је најсјајнија периода историје Србије. Душан је нешто више него победник у бојевима, он је пастир народа. **Историчар Словенских права М. Маћејовски тврди да од свих словенских законодавстава српско је најконформније народном карактеру; Душану припада част да му је основе саздао».**

О Душановом закону писао је француски филолог Ејххоф 1839 године (23, стр. 209) да «одише хришћанском љубављу, поштовањем правде и гостољубивошћу коју обележава, у тако натражном времену, обичајима нарочите пријазности.»

Немачки историк Фридрих Рис, који је један од првих систематски излагао средњи век, пише почетком прошлог века, кад се скоро ништа није ни знало о Душановом законику ово (27, 845):

«Стефан Душан је дао 1349. један закон, који се међу споменицима ове врсте из средњег века одлично истиче. **Он дише скроз и скроз најплеменитијим и најчовечнијим дахом...»**

Већ цитирани професор Словенске историје на Немачком универзитету у Прагу Константин Хефлер, који је страшно мрзео све Словене а скоро највише Србе и њихову историју, признаје на једном месту да је Душанов законик помогао конзервирати српску нацију и одржати посебност Срба. Он директно пише (3, 193):

«У своме својству аутократора (самодршца) Душан је учинио да се закони и обичаји Срба сакупе и објаве чиме је он себи поставио један велики споменик и још већи с обзиром на то, да је овим учинио познатим унутрашња стања. Законик претходи шест година збирци Мајестас Каролина и **доказује да тај законик није могао да спаси Србију од пропасти, али је моћно допринео да се народ и после тога одржи... »**

Стр. 198: «Ако се на овој основи упореди делатност Стефана Душана са царом Карлом, то се овај први утолико може назвати срећнијим, што је он своје законодавство извео, и **ово је у следећим олујама сачувало националне посебности Србије** (in den nachfolgenden Stürmen die nationalen Eigentümlichkeiten Serbiens wahrte). Напротив, мора се сматрати као национална несрећа чињеница да је чешко племство одрекло да призна законодавство дато од Карла, Majestas Carolina.»

Кажу да је Наполеон једном казао (то сам читао још као студент права) да ће временом сва његова слава потамнети, да ће се заборавити његове победе, да ће му се оспорити и личне вредности, али ће остати вечно један његов траг, а то је Грађански законик који је он дао Француској и Европи, тзв. Код Наполеон. То исто, и још пре, и још више, могло би се рећи за цара Душана и његов, нама тако драг Законик. Колико бисмо ми били културно и морално слабији без њега, и колико смо етички и просветно с њим велики! Отуда наша вечна захвалност «Благовјерном цару Стефану» што је «поставио» тако диван споменик наше културе и нашег правног осећања у прошлости која је била око нас варварска!

НАПУШТАЊЕ ПРИМОРЈА ОД СРПСКИХ ВЛАДАРА, ПОСЕБНО СТОНА

I

КАД СУ СЕ преселили на југ, Срби су заузели били један велики део Јадранског приморја. Етнички, настанили су се били јужно од Цетине, па све до близу Драча. Политички, афирмирали су се били јужно од Неретве. Ту су они имали своје жупе, своје кнежине, најзад праве државе. Постепено је читав приморски појас јужно од Неретве постао њихов, изузевши град Дубровник. Јиречек сам пише (књига под 1, III, стр. 7): «Једино што град Дубровник, са својом тада још врло малом облашћу, никада није припадао српској држави».

Појас Приморја који је испочетка припадао српској држави био је «доста обиман део Приморја», како каже Јиречек (локо цитато). Ишао је од ушћа Дрима до северне стране Неретвиног ушћа. Та територија не само што није ширена, појас не само што није продужаван, већ је стално смањиван и сужаван. Српске околне државе су се конзеквентно одрицале једног по једног дела Јадранског приморја, док се најпосле њихов посед није ограничио само на један мали део, коме се јединим данас признаје српски карактер (ако се уопште признаје!).

Та појава је једнако трагична колико и неразумљива. Јер српске државе нису биле ратом принуђене да ту територију напусте, нису то чиниле ни због неких материјалних користи, већ из мотива који се једва дају претпоставити.

Сва је та територија даривана Дубровнику у току неколико векова. Ова република није у почетку имала уопште ванградске територије; сва је била збивена у једну «пећину», како каже највећи хрватски историк свога доба, каноник Фрањо Рачки.

Тежња Дубровчана да размакну границе своје мале државе, смештене на каменитој и неплодној обали, веома је стара. То су захтевале и потребе града који се стално развијао и ширио.

Историк Илија Синдик пише (2, стр. 11): »Према истоку и западу посједовали су Дубровчани само долине, а стране и врхови брда припадаху захумским и травунским кнезовима, односно српским владарима. Пљачка са стране становништва сиромашног дубровачког залеђа није била ретка, а тиме је био не само ометан миран рад и развитак, него и угрожена опскрба града церелијама и осталим најобичнијим животним намирницама, без којих не може да постоји ниједан град. Стога се дуго времена дубровачка политика кретала у једном правцу: да прошири државне границе до врхова првих херцеговачких гора. У томе су Дубровчани успели кад им је 1357 српски цар Урош IV даровао стране и врхове брда од потока Љуте у Жупи, до Курила, данашњег Петровог Села, у Ријеци».

То је писац углавном пренео из једног чланка тада младог Константина Јиречка (3). Али је то само завршна тачка овог настојања. Дубровник је добијао земље од српских владара и пре и после тога.

Сва доцнија територија Дубровника, осим града у најужем смислу речи, уступљена му је од српских околних владара. Тако пише Рачки (4, стр. 319): «Дубровник је од предшастника Бодинових добио Жупу, Груж, Ријеку и Затон, те отоке Колочеп, Лопуд и Шипан, којим је инди имао захвалити, што су му се из оне приморске пећине, на коју бјеше прије стегнут, разшириле границе у питомији предјел...»

Под «претшатницима» или «предшастницима» Бодиновим Рачки мисли увек на «оца Михаља и дједа Стјепана Војислава» (вид. нпр. стр. 320), а ове назива изрично српским владарима. То се цитира на другом месту ове књиге («С Мора почиње српска историја»).

Дубровачки историк др Лујо Војновић пише (5, 46): «Дубровачка опћина постала је анклава српске државе осим Стона и Рата, што ће им Душан уступити године 1333, али ће Дубровник тек касније ући у њихов посјед».

Један од првих и најбољих историчара Дубровника ван самих Дубровчана Јохан Христијан фон Енгел писао је последњих година самосталног дубровачког живота (17, стр. 97):

«Од Стефановог наследника Радослава Храпавог Дубровчани су, како се тврди, добили на дар негде између 1224 и 1230 године острво Ластово».

Историк Илија Синдик каже: «Ластово је припало Дубровнику г. 1272, а Мљет г. 1357». У годинама се ова два писца не слажу али се слажу и они, и сви други писци, да су ова два острва била првобитно српска.

Највеће и најзначајније уступање територије учинио је нико мањи од Душана Силног, цара српског. Он «уступа Дубровчанима Стонски Рат и земљиште од Превлаке украј Мора до Дубровачке међе, и Посредницу» 22. јануара 1333 (6). О томе ће бити овде још доста говора, сад се само утврђује факат.

Четврт века доцније, 25. априла 1357, Душанов син цар Стефан Урош «дарује Дубровнику земљу од Љуте до Курила» (6, 96).

Лујо Војновић пише: «Његов (Душанов) син, цар Стефан Урош V остаће вјеран његовим традицијама. Потврди Дубровнику све старе повластице, и да се види колико су чудни територијални односи са српском државом, и колико је изван бедема опасан живот града, и колико је све било уско везано између монархије и републике, тај исти последњи цар династије Немањића уступа дубровачкој опћини у својину све врхове који надвишаваху њене винограде, од Жупе до Петрова Села (Курила)! Дубровчани су дакле брали грожђе (тргали) на самој ивици српске државе!» (5, стр. 48).

Мада Лујо Војновић ово пише последњих година (иза Другог светског рата), њега није лако разумети. Он пише сувише дубровачки као пок. дум Иван Стојановић. Треба овде нешто мало објаснити.

Реч «опасан» значи опкољен. Под «монархијом и републиком» Војновић мисли на Србију и Дубровник, а не какву било монархију и републику.

У »Законским Споменицима» Стојана Новаковића (7, стр. 312) налази се једна повеља истог цара Стефана Уроша издана 24. априла 1357, у Призрену, којом «препоручује Дубровчанима нове баштинике Мљета и утврђује према томе шта треба». У ствари, он уступа Мљет Дубровнику. Сами поклисари Дубровника обратили су се Цару овим речима: «Господине цару, Мљет јест царства ти, а ми имамо забаву за њега». Према Даничићевом Рјечнику из

књижевних старина српских, реч забава значу сметњу, неприлику. И цар Урош потврђује да сопственост припада двојици дубровачких властелина: «како има га је даровало и записало царство ми, такози да га имата». А мало пре каже да други «никто не има посла» за Мљет «ни само царство ми, ни ин кто од властел царства ми, мал ни велик». — Мада по свему изгледа да је цар Урош овде уступио доминиум а не империум Мљета двојици властелина, у то доба патримонијалне државе једно својство од другога се тешко могло одвојити.

Фердо Шишић каже (8, стр. 213) да је «острво Мљет припадало Захумљу још отприлико од г. 1020 до отприлике 1371». На страни 251 исте књиге пише Шишић да су од «растурања Неретљанске области» почетком 11 века Мљет и Корчула припале Захумској области». Одсада, даље, острво Мљет се рачунало као саставна чест Захумља, односно нешто доцније (од друге половине XII века) српске државе, док најзад (око почетка XV века) није постало саставна чест Дубровачке републике.

У то време док је Мљет припадао Захумљу, све је његово житељство било поданик (кмет) захумског кнеза, плаћајући му за обрађивање земље извесни данак (доходак), онако као што су плаћали и Дубровчани за своје винограде и земље кнезовима захумском и требињском». Мљетски калуђери, каже Шишић на стр. 254, бунили су се против покушаја узурпације баштина на Мљету од стране једне млетачке властеоске породице. «Због тога су се обратили мљетски калуђери на српскога краља Милутина, и тај им је — негде око 1320 — поново потврдио читаво острво Мљет, онако како им је даровао његов дед, краљ Стефан Првовенчани». После су га се домогли Дубровчани, као што је већ речено.

Жупан Бељак и војвода Радич Санковићи 15 априла 1391 «уступају Дубровчанима Конавле и Виталину» (6, стр. 123).*) 25 августа 1399 војвода

---

*) Ово уступање је било прекарно, јер је Санковићима и Бељаку спорена легитимација за такав акт. Они су искористили били забуну после смрти краља Твртка I. У име његових наследника су војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденковић понова запоселили Конавле и задржали за себе. Али Дубровчани нису пропустили ниједну погодну прилику у скорој будућности да дефинитивно реалишу ту цесију и Конавле са Витаљином припоје себи за вечна времена. То се догодило после две-три деценије, као што ће се видети из даљих

Радич «уступа Дубровчанима село Лисац у Приморју» (исто дело стр. 130). Итд.

Стефан Остоја, краљ Србљем, Босни и Приморију уступа 15 јуна 1399 Дубровчанима у баштину више села (7, стр. 319). Каже како су дошли поклисари дубровачки и замолили «за земље што су и које су од Курила дери до Стона, до њих мјеста, јере за те земље моји прародитељие, господа рашка и босанска, добрим обитовали им се су... » Он то даде (дах) «у баштину и у племените властелем и всеј опћини града Дубровника с милостију и с утврждениjем земље од Курила дери до Стона са всеми сели и засеоци, и с људми и с всими мејеми и правинами... а не сије и сије села: најпрво Курило, Осалник, Љубач, Громача, Орашац, Трстено, Мрчево, Брсчево, Мравинац, Дулго, Малкове и друге Малкове, Слано, Трнова, Подгора, Чепикућа, Подимок, Котези, Затон, Височани, Точилник, Смоковљани, Ошље и Топола». — «И та села згора писана... дасмо њим у вјеки вјеков у племенито до окончаније свјета, да су вољни и обласни њими у вјеки они и дитца и унучије и праунучије њих, докле свјет стоји, како права и племенита господа врху писаним селми и владању».

24 јуна 1419 уступају војвода Сандаљ Хранић и браћа му Вукац и Вук пола Конавала, Витаљину и Доњу Гору Дубровнику (4, стр. 324). 4 децембра те исте године потврђује краљ Степан уступке: жупу Конавала и град Сокол Дубровнику (оп. цитат, стр. 326). Мало после долазе још неке потврде ових уступања од старне свих који би могли на њих аспирирати. Дубровчани су хтели да се што чвршће обезбеде. (Новаковић, 4, стр. 329 и даље).

II

ОСТАВИМО сад прво уобличење Дубровника благохотношћу Бодинових предака. Много чега је ту сакривено у историјској тмини. Тада није било ни јаке територијалне српске државе. Али, под Немањићима она добива препотентан утицај и највећи углед на западу Балкана. Па ипак Дубровник хоће да се шири на рачун ње.

излагања. Та територија је потом остала неспорно дубровачка све до пропасти саме Републике.

Већ у првој половини 14 века покушали су Дубровчани да поред Стона и Пељешца добију и приморје које би повезало те поседе са старом територијом града. Акцију у том смислу предузели су дубровачки посланици већ на двору српског краља Стефана Дечанског (1321-1331), али без успеха. Кад је на престо ступио краљ (доцније цар) Душан (1331-1335) дубровачки посланици поново су изложили своје захтеве.

Области блиске Дубровнику сматране су за време Немањићке државе као нарочито драгоцене и пажње вредне. Особито Бока Которска, непосредно на југу Дубровника. Северно од Дубровника, пак, полуострво Рат (данас Пељешац) са градом Стоном били су у нарочитој цени. У обе те области, увек у близини Солила и на морским Превлакама, основао је Свети Сава седишта српско-православних епархија.

Но, док су Боку и јужније пределе држали Немањићи до свога пада и нестанка (цар Урош у једној повељи из г. 1362 каже «из градом царства ми Котором»), па чак и Деспоти местимично владали њима, област северно од Дубровника почела је да се дроби и клиже из српских рука. Она се смањује већ од 1321, кад су Босанци почели надирати ка мору са све већом импетуозношћу. Али, Стон је још држан (иако се епископија била повукла из њега) и Рат није никад могао да постане искључиво босански. А онда се деси једно чудо нечувено, које историјска наука не може довољно да објасни: тај преостали северни део Јадранског српског приморја уступио је Дубровчанима нико други него Душан Силни. Истина, он је то учинио још као краљ (1333), а не цар, али је и онда био моћан. Најмање се бојао Дубровника. Настао је један од апсурдума којих је историја сваког народа пуна, и који ни дан дањи не може сасвим да се објасни.

Властела српска је канда желела да се Дубровник освоји и задржи за Србе. То је забележио дубровачки историк италијанског порекла Јаков Лукари првих година XVII века (9). Ми то преносимо из једне аднотације дум Ива Стојановића на превод Енгелове Историје Дубровника (10), где дословно стоји: «Лукари приповједа да је Душан био често пута понукан од својијех намјесника и доглавника да једном доспије и у Дубровник, и кад дође Дубровнику у походе да тргне сабљу и кликне: Ово је српска земља! Дубровник је мој!».

Место тога, он диже такорећи опсаду Дубровника, који је са свих страна био окружен српским земљама, дарива му скоро све што је српско било на Приморју северно од њега и као да га се одриче за вазда.

Како то објаснити? Истина, Лукари каже (9) да је Душан на сваки предлог да освоји Дубровник одговарао да он то неће учинити, «дапаче Дубровник ми служи са своје латинске изображености, богатства и трговине, за изображеност и корист мога царства, и да буде трговачко стовариште земаља царства ми» (10).

Па ипак није све у овом домену чисто. Сами савремени историчари виде ту утицај сплетака, па чак и мита.

Знајући да је потребно најпре придобити утицајну краљеву околину, дубровачка влада понудила је појединим великашима новац или поседе у замену за њихову наклоноост и подршку у преговорима. Тако је Никола Бућа (родом из Котора, из породице која је српском двору дала више значајних имена) добио и један посед у Стону.

Рат са Стоном нису сасвим поклоњени Дубровчанима, већ су ови имали да плаћају за њ годишњи трибут познат под именом Стонски данак. Затим, непосредно после краља Стефана Душана и босански краљ Стефан уступа Дубровчанима Стон и Рат.

Према свему томе имају наши историчари још много тамних питања да расветле у вези ове акције. Да ли је та област била јануара 1333 чисто српска или у неком кондоминијуму са босанским бановима? Зашто је Душан ту област отуђио? Под којим модалитетима и какве правне природе? Какви су били етнички и верски односи? Итд.

О свему овоме се писало, па ће се јамачно још писати. Ја ћу само упозорити шта су други рекли и изнети неколико својих правних запажања.

III

ЗАХВАЉУЈУЋИ томе што је Дубровачки архив великим делом био сачуван, нарочито што су очувани споменици из којих је Дубровачка држава

црпела нека права*), сачуване су и повеље Душанове о уступању Дубровнику Стона и полуострва Рат (данас Пељешац). Оне су објављиване више пута, нарочито од Меда Пуцића и Франца Миклошича. Пренете су после у збирке Стојана Новаковића (7) и Љубе Стојановића (6). Код Љубе Стојановића изнете су две верзије првобитне повеље од 22 јануара 1333, и једна од накнадне (19 маја 1334).

У првој хрисовуљи краља Стефана Душана налази се и мотивација уступања. Она не изгледа баш сасвим искрена и једино исправна. Тамо стоји: «Видјев срчану љубав и вјерно поработање родитељем и прародитељем краљевства ми и самоме краљевству ми славнаго града Дубровника... и за умоленије њих ради... » Тобоже због срчане љубави и «верне потчињености» Дубровчана прецима Душановим и њему самоме, а на тражење самих Дубровчана чији се изасланици у повељи поименце наводе, Душан им даје «Рат Стонски с милостију и утврјденијем, са всјеми меками својими и заселки и с људми» (Новаковић, књига под 7, стр. 297). Мало даље стоји да «тоизи все да им краљевство ми у баштину и дјецам и унучју их».

Све то некако не делује сасвим убеђујући. Да су постојали и други разлози, о томе не може бити сумње.

Дубровчани су несумњиво још давно пре тога настојали да дођу до ове територије. Јиречек каже (11, I, стр. 274) да «политичари малога приморског града нису, од устанка Бранивојевића, престали настојати да Дубровник добије полуострво стонско».

Прави мотиви који су руководили краља Душана да Стон уступи Дубровчанима нису утврђени. Новчани мотиви се могу унапред искључити, јер уговорени трибут није скоро ни ишао у корист Српске државе. Њега су испочетка, бар покаткад, дизали католички свештеници у Приморју (11) а онда га је, 1348, цар Душан поклонио манастиру Св. Аранђела у Јерусалиму

*) Дубровачка република је брижно сачувала у својим архивима све акте којим им неки владар уступа какав део земљишта, мада међу њима има и скроз сумњивих. Поједини владари су уступали туђе а не своје територије. Тако је нпр. краљ Стефан Томаш поклонио Дубровчанима Драчевицу са Рисном и Новим 1451 године, склапајући са њима савез против Херцога Стјепана коме су ове земље припадале. За сваки случај је Дубровник овај прекарни акт сачувао.

(7, стр. 307). Доцније је уживање овог данка прешло на светогорске манастире Хилендар и Св. Павла, који су га примали све до пада Дубровачке републике.» (Јиречек, 3, II, стр. 52). Може ли бити већег доказа материјалне незаинтересованости?

У самој повељи Стефан Душан истиче да то уступање чини «с милостију». Вероватно се та формула чешће употребљава од средњевековних владара (латински грација, грчки јамачно харис), што може да значи да он то милостиво одобрава (отуда веза те речи са речју «утврждениjем», а то значи потврдом). Па ипак се не ради о продаји. Ту би мање било места речи милост.

Проф. Владимир Ћоровић сматра уопште занемарење западних српских предела, нарочито прибрежних северно од Дубровника, све већим интересом српских владара за Вардарску област (12). Тада им је свакако изгледало Јегејско море на домаку. Једна грдна грешка и обмана, која нам се и данас свети.

Конте Лујо Војновић замера такође српским средњевековним владарима да су се уопште мало бринули о Јадрану, нарочито кад је Душан још уступио Дубровчанима Стон и Рат. Лујо Војновић пише изречно (14, стр. 19):

«Море остаје у рукама јадранских општина-држава, сређенијех односа, јакијех аристокрација задојених латинском цивилизацијом. Млеци и Дубровник држе Јадранско Море — држаће га до најновијих времена — а српска држава и њезини аутономни дијелови, као што је Босна, прогресивно се удаљују од мора, удаљују се од топлине, од културе коју таласи доносе, од друштва са поморскијем силама у којима се елаборише колективна европска душа. Ни сам цар Душан, и нарочито он, неће марити за море, него опојен сухоземном политиком и утваром далеког усудног Цариграда, инаугурисаће ону српску политику која се још и у данданашњи огледа у маћедонској утвари, у постојаној оријентацији српске државе далеко од поморскијех веза, које саме утврђују способност за живот модернијех држава».

Интересантно је, а можда и симптоматично, да је Душан издао своју повељу Дубровчанима у Пологу на Горњем Вардару (6, стр. 48). Опчињен Јегејском атмосфером, сањајући о Цариграду, он се одриче своје дедовине на Јадрану!

На другом месту Лујо Војновић пише (5, 17): «Кад је Душан уступио Дубровнику Стон и Рат (1333), млетачки кнез је остао у позадини». То значи, колико ја схватам, да се није ни питао ни интересовао за то. Доказ више да нису ни обзири према Млецима налагали ову цесију.

IV

ИАКО ЈЕ краљ Душан уступио Дубровчанима Стон са Ратом и то за вазда а не ограничено роком (у повељи стоји да његово краљевство даје Дубровчанима Стон «у баштину и дјецам их и унучју их») и тиме ову област отуђио испод своје власти, ипак не значи то ни да су се српски владари сасвим дезинтересовали за ову територију, нити да су је Дубровчани могли без икаквих ограничења уживати.

Иста повеља којом се та област уступа налаже и обавезе за Дубровник. И то двојаке: новчане, као што је наговештено, и верске. Новчане се састоје у плаћању данка или, како у повељама изречно стоји, «доходка». О верским ће се говорити мало после.

«Доходак» се говори у свим повељама које се на то односе (Видети Ст. Новаковића Законски Споменици, 7, стр. 298, 707, 709 ид. и Љубу Стојановића, 6, стр. 51, 75, 89, 90, 119, 123, 139, 240, 241 и даље). У Рјечнику Старина Ђуре Даничића, доходак је трибут, а то је исто и данак (15, I, стр. 296 и 256). Значи: дажбина, јавноправна обавеза. Овде је чак установљена једнострано као права пореза; друга страна ју је прећутно примила. «Опћина дубровачка да ми даје на всако годиште на Велик Дан 500 перпера внетачких од тогајзи мјеста дохотка краљевства ми и всјем који Бог изволје господствовати краљевством србским по мнје».

Данас и историчари говоре о «Стонском данку». А та реч је синоним, као што смо већ рекли, односно корелат. Оно што је за Србе доходак, за Дубровчане је данак (јер га они дају, од њих отходи, а Србима одн. српским краљевима доходи; ови га опет уступају другим дестинатерима pia causa, у побожне, «добротворне сврхе»).

У старословенском језику се пореза уопште звала дак или поданк (Јиречек, 1, II, стр. 50). И дан-дањи се говори код нас данак у смислу

извршења јавно-правних новчаних обавеза. Латински (а то је био званични језик Дубровника) звао се tributum, census, regalia (Јиречек, 1, II, стр. 52). Сви ти називи указују на однос припадности или чак потчињености.

Правно су ове консидерације веома значајне, нарочито кад би се право на неку област историски, и само историски, мотивисало. Онај коме се трибут плаћа није се сасвим одрекао дате области. Тај трибут баш напротив доказује да голи суверенитет, или, како би се то у приватном праву рекло, nuda proprietas, задржава цедент за себе. Цесија није апсолутна, јер онда не би било трибута. Трибут не претставља откупну цену нити пуно одрицање дотадашњег власника.

Обавезна страна, пасивна у трибутском односу, била је Дубровачка држава, Дубровачка република, Дубровачка опћина, како повеља статуира. Активна страна којој доходак припада, то су српски владаоци: Душан и његови наследници. Онамо колективна личност, сходно републиканској форми; овамо владалац, сходно схваћању патримонијалне државе. Фискус независан од владаоца није постојао у тадашњим монархијама.

Српски владаоци су корисници овог доходка докле их год има. Чак према стилизацији хрисовуље Стефана Душана то би били и владари обновљене српске државе, јер су и они «господовали краљевством српским» после њега, тј. Душана.

Дестинатери дохотка могли су бити мењани, и били су мењани опет једностраном владарском одлуком. Јер од њега зависи коме ће своје паре да да. Али, како су они били јасно детерминирани, Дубровник је плаћао данак и после пропасти српске државе, плаћао га је све до 1792 године (светогорским калуђерима), а то значи све скоро до пропасти самога Дубровника.

Ево о томе неколико података из Јиречка (3), мада ствар није у тесној вези са нашим излагањима: «Данак од 500 перпера давао се сваке године о Васкрсу српском краљу зато што је овај уступио Дубровнику Стон (1333). Стефан Душан даровао је овај данак српском арханђелском манастиру у Јерусалиму (1350). Доцније је уживање овога данка прешло на светогорске манастире Хилендар и Св. Павле, који су га примали све до пада дубровачке републике» (II, 52).

А Дубровник је пропао (његова самосталност) баш у доба кад се рађала обновљена српска држава. Она није могла бити корисник тог доходка. (Мада би се правни аргументи могли исконструисати према Аустрији као наследници права и обавеза Дубровачке републике). Ствар је крајем XVIII века постала «беспредметна».

Дубровчани су избегавали да за своју обавезу употребљавају реч данак. Нарочито су то избегавали кад дестинатери не би били више српски владаоци, и кад ови нису више постојали. Кад су светогорски манастири постали дестинатери и корисници Митровског доходка (како је он зват јер је на Митровдан убиран, док се у актима босанских владара зове и «српски доходак»), Дубровчанима је добро дошло да сасвим промене термин својих обавеза.

О томе пише историчар др Ђоко Слијепчевић ту скоро (16):

«Из сасвим разумљивих разлога Дубровчани нису могли пристати на то да се ово давање назива данком, јер једна суверена држава није могла плаћати данак манастирима у туђој и то нехришћанској држави, који су уз то били православни. Због тога су они ово давање називали или ‚свијећа' или ‚задужбина' или ‚лемозина'. Из осећања престижа Дубровчани су захтевали да ово давање не изгледа као **обавеза,** иако је то стварно била, него као њихов **дар** манастирима, који су били дужни да се моле Богу за Републику.

... И светогорски монаси називају стонски данак ‚свијећом' и потсећају Дубровчане, да су дужни да пошаљу ‚уговорену свијећу као што сте и до сада слали'.»

Свијећа је несумњиво метафора, да се ко бајаги новац даје за свеће (јамачно за напредак Дубровачке републике); то исто треба да значи и употребљена реч задужбина.

Лемозина је, пак, страна реч, грчка, и значи милост, доброту. Код нас, на Српском Приморју, је та реч још увек у употреби у цркви за ситан новац који се даје на црквени тас. Каже се да се тада «купи љемозина». За велике суме се не употребљава израз љемозина, али јамачно не ни свијећа. Дубровчани су

овим изразом хтели не само да дају другу правну природу престацији, већ и да је потцене. Чисто дубровачки! То су урадили, али је негирали нису.

V

КАД ЈЕ СТОН са околином предат Дубровнику, после повеље краља Душана 1333, не може се рећи да је за Дубровчане настало једно дефинитивно стање, које нико не би оспоравао.

Пре свега и сам цедент краљ Душан вратио се на то питање свега годину дана иза цесије. У повељи датираној 19 маја 1334 на Добрушти (6, стр. 53) пише:

«Пише краљевство ми, да је вједомо всакому како се бјеше порасрчило краљевство ми на властеле дубровачке за Стонски ред, и они видјевше расрченије краљевства ми послаше краљевству ми властеле своје Жуња Влкасовића и Жуња Журковића и Николицу Мартинушевића у поклисарство краљевству ми, и придоше краљевству ми и учинише всо хотјеније краљевства ми ,да видјев краљевство мје, јере присташе на всу вољу краљевства ми и праву службу их краљевству ми, и створи им милост и записаније краљевства ми и потврди им краљевство ми Стонски ред, како им га је дало и записало краљевство ми, такози да си га држе свободно, без сваке забаве, с милостију краљевства ми тјем же образом како им га је записало краљевство ми у предњу повељу, понеже им потврди краљевство ми милост и записаније краљевства ми ...»

Како се види, већ прве године после уступања Стона дошло је било до размирица између Срба и Дубровчана и Душан је запретио, а можда и повукао првобитну цесију. То је врло могуће, али Дубровчани нису тај акт сачували у својој архиви, јер им он није од ухара.

Тек, краљ Душан потврђује своју ранију одлуку маја 1334 и васпоставља пун мир са Дубровчанима («да њест между краљевства ми и мегју њими никоја свада развје право житије како јес и прегје било»).

Још једанпут, 12 година доцније, Душан, сад већ као цар, потврђује своју одлуку о уступању Стона Дубровнику. Дубровчани су канда стално стрепили

да се Душан не пишмани и увек су се желели осигуравати новим потврдама добивеним при разним поводима.

Модерни историк Дубровника Енгел пише 1807 (17, стр .127): 1346 посећује Стефан Душан Дубровник са женом и сином. «Он бива дочекан са пуним сјајем и свим почастима. Изненадише га свечаностима, забавама и сликама које приказиваху његове победе. **Он обнови све повластице својих предака, као и одлуку да им се уступа Рат и Стон ...»**

Са стране чисто српских владара (Немањића) није више било спора о припадности Рата и Стона.

Међутим, Дубровчани су наишли на другу неочекивану препреку: босански бан оспоравао је извршену цесију, јер је и сам полагао право на то приморје. Тек јануара 1399 босански краљ Остоја продао је Дубровчанима спорно приморје (од Стона до Петровог Села).

Извесни српски помесни господари и владарски намесници нису се ни после могли помирити мишљу да Стон није српски. Тако је кнез Војислав Војновић, намесник Требиња, Гацког, Конавала, Дрине и Сјенице рекламирао Стон за себе још 1359, неколико година после смрти Душанове. Он је казао дубровачком делегату на састанку у околини Дубровника (на Жељезној Плочи): «Успркос вама ја преузимам Стон јер је мој. Ја сам кнез Захумља, а Стон је седиште Хумске жупаније, која је моја» (18, цитирано по Пурковићу, 13, 71).

Но, то је ипак покушај узурпације, а не право рекламирање сопственог права. Овакви случајеви узурпације у мутним временима редовна су историска појава, чак и у најновије доба.

VI

СТОН ЈЕ у другој повељи био дат са једним модусом, који је цесионер не само примио, него се и заклео на њ. Дубровачки контрахенти рекоше том приликом српском краљу «да пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и Рату». Даље стоји непосредно за овим: «как јест повељевало краљевство ми». Из саме стилизације се види да се не ради о уговору нити уопште о двостраном правном акту, већ о једностраном, о владалачкој

повељи, наредби, сувереном акту претставника само једне државе. Он је начињен у корист друге државе, и ова се само свечано обавезала да прима модус акта, краљево повељење.

Материјално одн. супстанционално, ова клаузула има већу важност. Она је знак да цедент није хтео да се, напуштајући државно-правни доминиум одн. империум, десолидарише са становништвом цедиране области. Тада је важило углавном начело Cujus regio, illius regio. Душан и његови саветници знали су за католички зелотизам Дубровачке републике, и хтели су да становништво које су предали остане у вери отаца. Они су то писмено стипулирали, они су тражили најстрожије обвезивање које се у то доба могло претпоставити, заклетву, јусјурандум, да ће се тај модус испунити.

То није био услов, већ модус, понављам. Па ипак, кад се Дубровчани нису њега држали већ тражили, сходно свом државном резону и сталној верској политици, да се становници Стона полатине, ови су се обратили за заштиту свом ранијем владаоцу, српском краљу Душану. Овај се грдно наљути, у акту стоји «порасрчило се беше краљевство ми»; диван старосрпски израз, који најбоље показује да савремени израз «расрдити» долази од тога: срце се побунило. И побуњеног срца Душан запрети Дубровчанима да ће и одузети Стон ако се стриктно не држе примљених обавеза. Дубровчани се уплашише и примише све поруке српског краља. Како Пурковић даље саопштава: «Једно дубровачко посланство, исто коме је Душан у Добрушти потврдио Стон, понизно је молило српског краља да им остави Стон, извињавајући се да су Дубровчани готови да изврше «все хотјеније» Душаново и «присташе на всу вољу» његову, полажући још и заклетву да «пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и Рату, како јест повељевало краљевство ми».»

Један јасан доказ да се Душан и Срби уопште нису дезинтересовали националном и верском судбином предате области. Ако није српска државноправно, хтели су да српска остане етнички. И употребили су један куриозан облик стипулирања: да и даље српски поп поје у црквама. Употребили су изразе народне, нимало формално исправне. Стојан Новаковић каже како «српски» значи управо «православни» (19). То је тачно, иако не сасвим. Зато што је употребљен придев «српски» као да се тежиште настојања хтело нагласити: да се одржи Српство кроз православље. И није

баш сасвим тачно да «српски» значи «православни». Јер кад би у Стону појао грчки поп, модус не би био испуњен.

Душан налаже да српски поп тамо живи и да поје у црквама које су у Стону и у Рату. Из чега a fortiori произилази да остају и даље те цркве. Душан је још и сумњао да би се попу могле чинити сметње при богослужењу, да би му се оно могло забранити, али никако се није могло претпоставити да би цркве биле затворене или преотете. Душан се не нада, не очекује да ће се икад више нека српска црква тамо подићи, али имају да остану оне које су тамо и у њима се мора и даље вршити богослужење. А затим, још једна ствар се у акту претпоставља, да поп који остаје и поје има коме да поје. Неће ваљда појати голим зидовима. Ова је клаузула потпуно јасна по свом циљу: да се одржи и даље Српство Стона и Рата, да се напуштањем српске власти не напушта и српска етничка територија, да се национална судбина становништва цедиране области не оставља самовољи цесионера.

Ово што је речено: уступање области под стриктним модусом и претња са раскидом односа доказ су, у који иначе нико и не сумња, да Стон није дат услед слабости српске политичке позиције, да је све било сасвим добровољно и ненаметнуто. А да се ради о модусу а не услову, доказ је и тај пгго се Дубровчани нису после држали примљених обавеза, па ипак уступање није отпало, није стављено ван снаге. Правни акт важи ако се модус и не испуни.

VII

ДОК СЕ историско право Срба на Стон и Пељешац може необично лако конструисати, чак лакше него на ма који део српске територије, дотле су Срби најпре верски па после етнички, или упоредо, изгубили све своје позиције.

Један непреболни губитак за Српски народ. Историски је то питање осветлио епископ Никодим Милаш у једној посебној студији издатој 1914 године (20). Он је тада, макнут услед злобе људске са своје епископске катедре у Задру, живео у Дубровнику. Навикнут да увек научно ради, он је у Дубровнику брижљиво обилазио Архиве и настојао да извуче нешто у корист Српства, коме је, кроз Православље, био безкомпромисно одан. Плод је и речена књижица, која је срећом изашла пред сам Први светски рат. Ја сам је

набавио из очеве библиотеке. А такође и одговор на њу од дубровачког каноника Љепопила (21), издат 1915. Можда је писан још за живота Милашевог, али је изашао после његове смрти (марта 1915). Но ни иначе му Милаш не би могао одговорити, јер се у том рату ништа српско није пуштало на видело.

Пошто је Милашева књига скорашња, и, мада ретка, за научног радника доступачна, ја не желим да из ње понављам изнете закључке. Овај мој рад није исцрпна студија о Стонском питању, већ само један историско-правни екскурс.

Најважнији историски податак претставља чувена Споменица католичких фратара из 1394, која је била прво објављена код Фарлати-Колетиа, после код Ферменџина итд. На српском преводу (са латинског оригинала) у Српско-Далматинском магацину за 1839 итд. Она је начињена у истом веку кад је Душан предао Стон Дубровчанима, свега шест деценија потом, али — после пропасти српске средњевековне државе. Тамо изречно стоји да је земља Стонског Рата «пре него је потпала под власт дубровачке господе, била скоро 300 година подложна шизматицима и патаренима, ни помена ту не беше о обреду католичке вере, већ су ту боравили калуђери и свештеници рашки (српски)... Али, као католици, дубровачка господа уведоше ту римску веру и ради тога поставише поменуте фратре и саградише им места за живљење. Ти фратри, уз помоћ Божије милости, обратише ондашњи народ и крстише, као што обраћају и данас оне који сваки дан долазе у исту земљу из шизматичких земаља...»

Други познати културни историк српски из Далмације Божидар Петрановић писао је скоро пре сто година (22):

«Сав Пељешки полуостров био је до друге половине XIV стољећа православни. О томе има доста историски података у Апендинијевој повјестници Дубровачке републике, и Фарлатија тому VI, у Србским споменицима итд...» Онда писац објашњава како је тамо на силу и превару преведено становништво у католицизам, да продужи даље: «Овако је било и по целој Дубровачкој држави, (осим града), особито на копну...»

VIII

ЈЕДАН домаћи писац, из Јањине на самом Пељешцу, познати далматински јавни радник првих деценија овог века, Др Никола Звонимир Бјеловучић, објавио је после Првог светског рата две студије о Стону. Једна је изашла у Сплиту 1922 (27), друга у Београду исте године (али иза ове), у «Српском етнографском зборнику» (28). Из те последње расправе, која нам је доступна, пренећемо неке податке, нека Бјеловучићева објашњења проблема који описујемо. Њему, католику, не може се пребацити субјективност и мржња према католицизму.

У тој својој расправи он цитира још једно своје дело изашло у Загребу 1907, под насловом «Полуоток Рат», а у Предговору каже да му је за ту књигу «много послужила и своја рукописна хисторија полуотока Рата, која је сва црпена из вјеродостојних врела». Према свему томе, неће бити лако а приори одбацивати гледишта дра Бјеловучића. Зато ћемо пренети неколико целих ставова.

Стр. 184: «Почевши од захумског кнеза Мирослава Немањића стадоше се Срби насељавати јаче по Полуострву. Католичка вјера пропада концем XII вијека, а почме се ширити православна, особито ‚босанска црква’ или богомилска вјера ...»

185: «Како на полуотоку нестаде католичке вјере, по писању дубровачких хисториографа (сад их писац цитира), полуоточани бијаху већином богомилске вјере, а мањина бијаше православне. Остатака православних цркава има много дијељем полуотока, које народ зове ‚српске цркве’. И народна традиција живо памти кад је Рат био ‚старе руке’ или ‚грчке вјере’...

У Стону је сачуван кип Св. Петра са ћирилским словима из XII-XIV в., са цркве Св. Петра која је срушена. У Стону има више рушевина бивших српско-православних црквица ...

Доласком полуотока под дубровачку власт настају важне промјене на њему. Дубровчани нађоше само Србе богомилске и православне вјере на Рату.

Дубровчани најприје отеше својом сувереном влашћу све земље полуоточанима, и тако, по систему оних времена, раздијелише међусобно полуоток и створише, као феудална господа, од слободних полуоточана своје кмете. Наравски да се многи староршански племићи, а и велики дио пука, не хтједе прилагодити овом новом стању, те се доста полуоточана исели у Захумље. Остадоше најсиромашнији, који се признаше кметовима госпара дубровачких.

Ну још јачу буну произведе на полуотоку вјерско питање. Дубровчани су хтјели одмах покатоличити богомилске и православне Србе на полуотоку, пославши калуђере из Стона г. 1335 и прогањајући православне попове (Братослава и Илију у Стону, те Милата у Груди). Доведоше католичке мисионаре, фрањевце, да обраћају народ ра полуотоку на католичку вјеру. Староршани бијаху отпорни и побунише се год. 1346-7, те 1362-3. Усљед ових вјерских буна исели се много рука у Захумље, а Дубровчани многе потјераше са цијелим обитељима са полуотока ...» (Писац и ово поткрепљује издатим документима. Можемо само напоменути да његов израз «пославши калуђере из Стона» треба да значи: «отеравши». Ја знам добро начин изражавања приморских католика, са којима сам провео младост. — Под исељавањем «рука» разуме се лица. Каже се рука, јер се радило о радном, привредно активном народу.).

Стр. 186: «Године 1371. пишу (Дубровчани) угарско-хрватском краљу: ‚наши сељаци на Полуотоку дођоше из Србије, и пошто бијаху православне и богомилске вјере, као и њихов жупан Никола Алтомановић, покрстисмо их на католичку вјеру већи дио’. Године 1386. насељују Дубровчани Србе из Србије и из источне Босне у Стон и околину, о чем обзнањују њихове бивше владаре. (Писац се и ту позива на изворе.). Ови су Срби бјежали испред Турака у Приморје. У XV и XVI вијеку имамо више случајева да се Срби, особито из Херцеговине, насељују на Полуотоку бјежећи пред Турцима.

Овим новим насељима долази опет српско пучанство на полуоток Рат, те оживљује богомилска и православна вјера, која потраја до готово XVII вијека на Полуотоку...»

Др Бјеловучић наводи много ситних, конкретних података католичког прозелитизма и каже за сваку породицу откуда је. Износи много података о њиховом српском пореклу. Каже да се раније славило српско крсно име. Што се хрватства тиче, оно је импортирано, као на целом Јужном Приморју тек под Аустријом. Изречно каже др Бјеловучић: «Како се је у XIX вијеку, иза Француске револуције, почела да јавља народна свијест код Југословена у бившој Аустрији, тако зађе и хрватеко име у јужну Далмацију, те се на полуотоку увријежи хрватско име, којим су називани католици на Приморју». Ето, то је крајњи резултат уступања Стонске области од стране српских «благоверних» владара!

Писац се сад подробно жали на привредно подјармљивање «пучанства» од стране дубровачких госпара, који су као феудални господари немилосрдно искоришћавали тај свет све до пропасти Републике (1808). То још на више места наглашује, чак и у Предговору.

Писац се даље жали на депопулацију области за време дубровачке управе и каже директно: «Пучанство Полуотока уз овакво кметско стање није могло напредовати кроз свих пет вјекова дубровачке власти. Статистике из год. 1808 износе да Полуоток концем XVIII в. има око 7000 душа, док концем XIX в. броји 12.500 житеља. За један вијек нарастао број пучанства за око 80%». Овај колосални прираст пучанства настао је тиме што су укинути дубровачки закони кметства».

1931 није у свих пет општина те области (Стон град, Трпањ, Оребић, Куна и Јањина) било више од 50 православаца, јамачно све досељеника (чиновника и намештеника), док је католика било 13.645. 1948 у свих пет општина није било ни 20 Срба, јамачно опет досељеника. Тада је Пељешац био подељен између Корчуле и Дубровника (23 и 24).

Иста је ствар и са осталим деловима Дубровачке републике, који су пре њиховог уступања Републици били чисто српски и православни. Православље је у њима истребљено без милосрђа, готово одмах пошто су инкорпорисани Дубровнику (тада пада и пропаст српских држава које би иначе биле у стању да се томе одупру).

Проф. Јиречек пише (1, IV, 174):

Већ тридесетих година 15. века «дакле пре него је деспот Ђурађ био потиснут са Приморја, православни у Конавлима, Требињу и Боки Которској нерадо су били гледани од стране римокатолика, особито римокатоличког клира...»

У аднотацији једне студије Лајоша Талоци у Јагићевом Архиву за 1905 (25) наводи проф. Константин Јиречек инквизицију и прозелитизам које је католичка црква спроводила у Конавлима почетком XV века, чим су Конавли пали под Дубровник. Одма је тамо био послат један од најжешћих католичких инквизитора тога доба, фра Јакобус де Маркија. Он се већ 1435 уплео у свађе «са тамошњим српским попом Никшом», како изречно констатује Јиречек.

Дубровачке власти, мада и саме ултрамонтанске, нису радо гледале то насилно и грубо католичење. Јиречек наводи једну одлуку «Вијећа Умољених» у којој се кнез и Мало вијеће овлашћују: «да одговоре на писма фратра Јакоба де Маркија, који живи у Конавлима, да би му било јасно да не треба ипак засада да чини неке новине или неприлике, или да употребљава силу какву против свештеника Никше грчке вере. Сви су то разумели». Али фра Ђакомо није попуштао, тако да је већ после две недеље исто Веће забранило попу Никши да станује у парохији Малих фратара Св. Ђорђа, «али сме да станује на другом месту области Канавала». Мањина га је чак хтела и одатле протерати. Толико је импетуозно вршено католичење Конавала чим је Српство удаљено било од мора. А скоро све области уступљене од Срба Дубровчанима биле су православне.

Да су, ако не у самом Дубровнику, а оно у његовој непосредној и најближој околини били православни, види се из једног писма папе Гргура XI из године 1373, у коме се обраћа својим верницима да помогну архиепископа дубровачког у прогону јеретика и шизматика (26, п. 276-77). Овај акт је једнако доказ безобзирног прозелитизма колико и опасности постојања православних у непосредном суседству Дубровника. Др Пурковић чак истиче да је то доказ о постојању православних и у самом граду, самом Дубровнику (13, стр. 84).

Дубровник је искористио све погодне моменте да на рачун српских држава прошири своју област. Најпре величину српску под Душаном, коме је Јадран био иза леђа. Онда слабост српску, босанску, херцеговачку, под најездом Турака. Цео један век је чупкао од српске земље, и то себи присаједињавао.

Ниједно парче земљишта није Дубровник освојио, ни метар један квадратни није задобио мачем. Све куповином или чак, данас неразумљивим, добровољним уступањем српских владара. Нема примера у историји света да се једна држава помногостручила не употребивши уопште оружје. Код Дубровника је било тако, што нико не може да спори.

Док је тако радио, нико није знао да ће Турци завладати свим српским суседним земљама. За време Душаново нико о томе није ни сањао. Исто тако није нико после знао да ће Дубровник бити поштеђен турске инвазије.

Кад се ипак све то десило, могло се сматрати наклоношћу судбине према Србима што су ови прасрпски предели успели да се не подвргну турском јарму. Али крајњи резултат је испао ипак за Србе негативан: ти предели су рассрбљени. Под Турском, то се јамачно не би десило; чак не би ваљда ни под Млецима, као што пример Боке доказује.

Католичење тих крајева је било импетуозно и безкомпромисно. Оно је у најновије доба уродило хрватством.

Националне свести није у старом Дубровнику ни било, бар не у модерном смислу речи. Кад је настао вал национализма, у XIX веку, тада је Дубровник са околином био аустриски. Почело је национално отрежњавање и национално опредељење. Све оно што је било од соја и угледа, све што је ваљало, у градовима Дубровнику и Цавтату, определило се српски.

На челу католички попови, чак прелати. Чим су увидели од кога потичу, нису хтели да демантују себе. И српство католичког Дубровника је имало тенденцију свеобухватности, коју би по свој прилици извело да није дошло до Југославије. Што није могла Турска (или што није хтела), што нису могли ни Млеци ни Аустрија, то је учинила Југославија: искоренила је српство Дубровника и околине.

Но о томе се не може говорити у историјској студији; то је политички проблем, који треба засебно осветлити.

КАКО СУ СТАРИ СРПСКИ ВЛАДАРИ ОСЛОВЉАВАЛИ ДУБРОВЧАНЕ?

I

КАД СУ СЕ обраћали писмено Дубровчанима, српски владари и велможе су, скоро кроз целу историју, истицали своје сродничке везе са њима. Доста је повеља и писама остало, мада је највећи део пропао.

У ту скоро изашлој «Краткој историји Дубровачке републике» (1962) од кнеза Луја Војновића стоје ове речи (ово накнадно уносимо): «У писмима и повељама српских владалаца на републику, осим честих дирљивих увода, зрцали се, као езотерична црта, заједница крви између републике и великих и малих заграничних монархија. Некаква интимност, некакво патријархално величанство, братско неко призрење према Граду откриваху и објашњаваху као некакав паралелан историјски ход и једних и других...»

Рекосмо да је сачуван велики део тих владарских аката (повеља и писама) од краља Милутина, Стефана Дечанског, краља и доцније цара Стефана Душана Силног. Кнезу дбровачком се обраћају као «суроднику краљевства ми», после (Душан) «царства ми». Суродник значи сродник, рођак; израз «краљевства ми», то је уобичајена формула преузета из Византије (вазилејас му), што значи од мене краља (одн. цара).

У својим исписима имам неколико апострофирања ове врсте преузетих из «Споменика Српских» Меда Пуцића, књ. II (1862). Тако један из 1320 године, који почиње овим речима: «Драгоме и љубовноме и суроднику краљевства ми, кнезу дубровачкому Вартоломеју Граденику, и судијам, и векником, и всеј опкиње дубровачкој». Стефан Урош краљ. — Један је из 1325, који почиње овим речима: «Љубовноме суроднику краљевства ми, кнезу дубровачком Павлу Тривижану». Потпис: Стефан Урош краљ. — Трећи и четврти из 1326, који почињу овим речима: «Љубовному суроднику краљевства ми Павлу Тривижану и властелом и вјекником, и всје опкиње дубровачкој». «Драгому и љубовному суроднику краљевства ми кнезу дубровачкому Павлу Тривижану, и судијам, и вјекником, и властелом дубровачким». И на та два писма је потписан «Стефан Урош краљ». Пето је

писмо из године 1328, које опет почиње сличним речима: « Краљевства ми драгому и љубовному сроднику кнезу дубровачкому Балдовину Дулфину». Опет потпис: «Стефан Урош краљ».

Потписе владара сам исправио према мало доцније цитираној књизи Љуб. Стојановића. Код Пуцића сам нашао »Стефан вјерни краљ», и не знам зашто је то Љуба Стојановић мењао (сем ако је Медо Пуцић погрешно преписао).*)

Иако је у свим писмима исти потпис, она не потичу од истог владаоца. Прво је (из 1320) од Милутина, остала четири од Стефана Уроша Дечанског (трећег, док је Милутин Стефан Урош II).

И цар Душан је употребљавао сличну формулу. Два писма, у ствари разрешнице рачуна, из године 1347 почињу овим речима: »Царства ми љубовному сроднику кнезу дубровачкому Филипу Орију и судијам, властелом, вјекником и опкиње дубровачкој» ... «Царства ми љубовноме сроднику кнезу дубровачкому Филипу Ору и судијам и вјекником дубровачким...» Прво је писано у Призрену, вероватно и друго. Треће је из Сера, из године 1355, које почиње слично: «Пише царство ми љубовному сроднику царства ми кнезу и сродником царства ми судијам и властелам дубровачким... » (Ови су преписи учињени из збирке Љуб. Стојановића «Старе српске повеље и писма», књ. I, 1929). Последње писмо цара Душана утолико је занимљиво што он не зове сродником само кнеза дубровачког већ и судије и властелу, у ствари целокупну политичку општину.

II

У СВОЈОЈ «Историји Срба» наводи проф. Константин Јиречек још читав низ сличних апострофирања, па чак и из доцнијег доба, доба деспота. Тако

*) Без обзира је ли ту употребљен, тај потпис се такође налази на извесним повељама и писмима. То треба да значи исто што и благовјерни тј. православни краљ. Ђуро Даничић у свом «Рјечнику књижевних старина српских», I, 1862, уз реч вјеран наводи латинско значење фиделис. То је свакако првобитно и опште значење, али је у владарским повељама оно модификовано, специјализовано. Било би бесмислено да владар каже за себе само да је веран. Коме веран? Веран Богу и Христу — у грчким повељама стоји: ен Христо пистос, што значи веран Христу — а ово опет значи правоверан или православни. Даничић, уосталом, наводи уз саму реч такође владарска обележја са њом, а II књигу Споменика српских од Меда Пуцића није ни имао (она је изашла тек 1862, кад и прва књига Даничићевог Рјечника).

деспот Стефан Лазаревић пише Дубровчанима: «Мудрим, почтењем и нашим драгим пријателем» или «Мудрим и почтењем и мојим драгим пријатељем». (И то је преузето из Меда Пуцића). Сестра деспота Стефана а мајка деспота Ђурђа, пише Дубровчанима: «Племенитим и много почтењем и нашој братији и добријем пријатељем», или «Племенитјем и много почтењем господам и братијам нашим и пријателем, опкиње дубровачкој«. (И ово је Јиречек преузео из Пуцића, што је мени измакло, јер сам веома кратко време у Ватиканској библиотеци имао Пуцићеве «Споменике» у рукама).

Пошто је то све после пренео Љуб. Стојановић у своју збирку Повеља и Писама (напред цитирану), то сам одатле преписао како почињу нека писма упућена Дубровчанима од стране деспота Стефана. Тако једно од 21 априла 1408 (прво ту наведено) почиње овим речима: «мојим миљем и драгјем пријатељем владушчаго града Дубровника», док следећа имају овакав ингрес (са малим отступањима, нпр. «наш» место «мој», да се не би сва понављала): «мудрим и почтењем и мојим добрим пријатељем» (4 јула 1414, 10 октобра 1422, 9 септембра 1423, 21 новембра 1425), нешто различно: «нашем добрим пријатељем владушчему кнезу и властелом и всеј опкиње града Дубровника» (23 фебруара 1422).

Деспот Стеван веома интимно и пријатељски апострофира Дубровчане, али не баш родбински. Они су му увек пријатељи, чак «добри пријатељи», али нису саплеменици. Међутим сестра његова назива их браћом. Тако у писму од 25 марта из Приштине, чији је ингрес горе пренет од Јиречка. Писма од 1411 и 1412 (увек се ради о разрешницама рачуна) почињу овим речима: «Племенитјем и многопочтењем господам и брати нашој кнезу владушчаго града Дубровника и всеј опкиње госпођа Мара и брат Ви Гјург љубовно поздрављеније...» То исто, или скоро исто, запажамо у разрешници рачуна од 1414, 1415, 1417, 1423, 1424 (по неке године и две разрешнице са истим ингресом).

У збирци Љуб. Стојановића писма су поређена по адресантима и хронолошки, тако да их је лако наћи.

Код Деспота Стефана и његове сестре долази једна посебна околност, која се овде не може изоставити од приказа.

Њихов отац, кнез Лазар, владар Србије, који је онако славно погинуо на Косову, био је «Дубровчанин», тј. био је почаствован пријемом у корпорацију славнаго и самовладушчаго града и опкине Дубровника, као његов властелин и пуноправни грађанин, постао је био Дубровчанин, како они сами кажу, или, како би се данас рекло, постао је био почасни члан Града. То се види из једног акта којим Дубровчани одговарају кнезу (доцнијем деспоту) Стефану сину Лазаревом на његову тражњу да своју одлуку потврде. Тај акт, који је први објавио Медо Пуцић у Споменицима Српским, а после и Љуба Стојановић у Старим српским повељама и писмима (I, стр. 195) гласи у целости:

»Славному и велеможному великому кнезу Стефану од владушчаго града Дубровника, кнеза, властел, и од все опкине многосмирено и всесрдачно поздравленије. С великом љубвом примисмо писаније господства ти и много бисмо весели увидев о вашем добром здрављу, и благодарисмо Христа Бога и штено пише господство ти, јер би рад с нами љубов и јединство имат и **да се називаш један од нашега града,** на то господству ти отписујемо: Славни свјатопочивши господин кнез родитељ ваш, дорје у животи бил, имал је с нами велику и искровну љубав и пријатељство, и с нами је по његовој мило сти вазда добро живјел, а ми њега примили, и записали, утврдили и установитли по његову слаткому прошенију да је **наш славни многопочтени Дубровчанин.** Речени господин кнез Лазар и вас његову дјецу, а сди почтено његово насљедованије. Њега имали многопочтена и срдачна колико главе наше имамо все љубили колико душу нашу, а тој записаније је записано господину кнезу покојному и всему трагу његову. Да покоље господство ви хокје да този писаније понови и потврди господству ви. Молимо Господа Бога и пречисту Матер Божију да ви здравех носи, и кде се вратите што ће бит на славу на чст величества ви, ми ваши срдачни пријатељи хотни смо всу вашу вољу и прошеније исплнит».

Кад је кнез Лазар примљен за «Дубровчанина», кад их је за то молио, шта је био стваран и какав формалан разлог за ту молбу, ја то не знам. Дубровчани свакако остају при својој одлуци и после Косовске битке (повеља је од јуна 1402, дакле 13 година после Косова), дају потврдни одговор на Стефанову прошњу, али му исправу неће дати пре него се врати

са претстојећега пута. Ко зна шта се може десити, мислили су можда толико обазриви Дубровчани.

Можда је још који српски владалац, тј. владалац Рашке, био такође признат за Дубровчанина, али из тога доба се нису сачувале повеље и писма. Међутим, доцнији српски владаоци Босне и Хума били су веома често примани за чланове града и опкине Дубровника. У малопре цитираној књизи Љубе Стојановића налазе се и респективне повеље, према којима би се дала конструисати и повеља кнеза Лазара. Разуме се да је то посао стручних историчара и да овде то не спада.

И доцнији наследник деспота Стефана Лазаревића, деспот Стефан Ђурђевић препоручa много деценија после (1 октобра 1476) своју жену и децу Дубровчанима, почињући писмо скоро исто као његов деда: «От деспота Стефана племенитим и мудрим и всем почтеним и нашим добрим пријатељем, брату ми обраному самовладушчаго града Дубровника и всем властелом...» (Љуб. Стојановић, исто дело, други део, стр. 161).

III

И ДРУГИ српски владари су налазили увек формуле пријатне и пријатељске према Дубровчанима па су их називали и браћом.

Тако нпр. Балшићи. Први Балшићи саопштавају 17 јануара 1368 да укидају царину на Дању и почињу своје писмо овако: «От Срацимира, и от Ђурђа, и от Балше нашој љубавној брати и пријатељем, кнезу и судијам и властелом дубровачким...»

У писму од 27 јуна исте године стоји у ингресу: «Од Срацимира и од Ђурђа драгој ни братији кнезу и судијам и властелом дубровачким.. .»

1373 даје Ђурађ слободу трговцима у својој земљи. Повеља издата у Конавлима 30 маја почиње овим речима: «Даје вјеру господин Ђург властелом дубровачким пријатељем својим...»

Исте године у Дубровнику потврђује Ђурађ Балшић повластице дате Дубровчанима од цара Стјепана и каже у акту од 30 новембра: «Како дођох у

Дубровник и старо пријатељство које су имали моји први ш њих први потврдих...»

Има још читав низ сличних аката у збирци Љубе Стојановића «Старе српске повеље и писма», I књига I део. Ја сам био неке већ давно забележио од Чедомиља Мијатовића, па ћу их одатле и пренети.

У својој студији о Балшићима (Глас САН, 1880), академик Чеда Мијатовић саопштава и две повеље ових владара Дубровчанима. На стр. 210, Ђурађ Стратимировић Балшић прима г. 1386 «под Скадром» поклисаре Дубровника и у повељи каже: «И ја видјев њих добро говореније **од братије моје и пријатељ мојих властел града Дубровника, васхотјет да јест љубов стара между нами,** створих им милост и потврдих повељу господара српсцјех и господина и родитеља ми Страцимира, и Ђурђа, и Балше...»

Исти Ђурађ даје препоруку јерусалимском митрополиту Михајлу да му Дубровчани исплате Стонски данак и то годину дана пре Косовског боја. Он кратку поруку овако почиње: **«Од Ђурђа мојој брати кнезу и властелом дубровачким...»**

Митрополит носи и поруке кнеза Лазара и Вука Бранковића Дубровчанима. Кнез Лазар каже: «Мољу ви како моје пријатеље...», а Вук Бранковић: »Мојим љубовним пријатељем владушњему и опкине граду Дубровнику...»

Радич и Степан Црнојевићи пишу негде око године 1396, мало иза Косовске битке: «В име оца и сина и светога духа. Обешчава се Радич и Стјепан Црнојевики свом братију својем: славному граду Дубровнику, кнезу и властелом дубровчеким и људом града Дубровника, **да смо њих срдачни пријатељи и братија** и да пријамо граду Дубровнику и всаким дубровчскому чловјеку на всаком мјестје и да их бранимо...»

У изјавама милости и љубави према Дубровчанима зетски владари, њима некако веома блиски, премашили су рашке владаре. Не само то: док из неких израза може произлазити да се братом назива само кнез, из огромне већине кнез и властела, из употребљених израза Црнојевића је јасно да се браћом

називају сви Дубровчани: «свом братију својем» значи свој (целокупној) својој браћи, кнезу, властели и људима (пуку).

IV

И ДРУГИ околни српски владари, и остале српске велможе, ословљавају Дубровчане у званичним актима пријатељски, помало и родбински. Нарочито владари босански и хумски (херцеговачки).

Босански бан Твртко је писао: «**Наша братија** и наши пријатељи», а као краљ: «Краљевства ми драгим и љубовним пријатељем».

То се све налази у «Историји Срба» Јиречка-Радонића, IV књига стр. 41. Тамо стоји даље: «Као и писма из Србије, тако писма Дубровчанима из Босне писана су у пријатељском тону. Твртко као бан зове их «наша братија и наши пријатељи»; као краљ: «Краљевства ми драгим и љубовним пријатељем».

Несумњиво је пријатељско апострофирање, али су родбински изрази мало удаљени. Зато је сасвим у духу ове интерпретације кад доцнији босански владари Дубровчане називају «пријатељима и кумовима». Тако пише босански војвода Радослав Павловић 1434 Дубровчанима «мудрим и племенитијем и многопочтенијем и всаке части богодарованијем нашијем старијем и новијем пријатељем и срчанијем кумовом»! (Јиречек оп. цит. стр. 39; све ове наводе преузео је Јиречек из Споменика Српских Меда Пуцића, II књига).

Из речене збирке Љубе Стојановића, који је пренео скоро сва акта из Споменика Српских Меде Пуцића навешћемо неке појединости, који констатације проф. Јиречка потврђују.

Краљица Јелена удовица Дабишина шаље посланике по дохотке 22 маја 1397 и саопштење почиње речима: «Краљевства ми всесрдачњеми пријатељем, кнезу, властелем и опћини града Дубровника...» Моли да јој исплате «дохотке које сте давали србској господи». А годину и по раније, у акту од 27 децембра 1395 овако Дубровчани ословљавају речену краљицу: «Пресветлој и превисокој госпоги кир Јелени, по милости Божијој краљици Сербљем, Босње и к тому...»

Акт од 15 новембра 1397 (којим шаље посланике за доходак) почиње овим речима: «От госпоје краљице својим си почтеним и срдачним пријатељем, кнезу и властелом града дубровачкога...» Слично је или истоветно у актима од 18 јануара, 9 марта и 3 априла 1398. И свуда се споља на писму налазе потпуно иста апострофирања као на почетку писма. (Куверата тада није било).

Војвода Сандаљ почиње своје писмо од 17 априла 1423 сасвим неафективно: «Почтеному кнезу и властел и всој опкини властелом дубровачјом од војводе Сандаља...»

Следеће године у два писма краљ Твртко ингредира овако: «От господина краља Твртка Твртковића нашим дразим и срчаним пријатељем, кнезу и и властелем и всој опћини града Дубровника...» У следећем акту исте збирке он се потписује: «Господин Штефан Твртко Твртковић краљ Сербљем, Босни, Приморију и к томе».

V

КАО ШТО СЕ видело, уводни поздрави и формула адресата не заборављају овде кнеза и властелу, а најчешће додају и всу опкину одн. обћину.

Шта му је то опкина? Ђуро Даничић каже латински комуна. То би одговарало данашњем појму општине. У оно доба би више одговарао назив универзитас. Ради се о укупности грађана, да се не би изоставили они који не улазе у појам властеле.

Врло је значајно да се ни они нису изостављали као партиципанти адресата. Дубровник је био аристократска република, али плебс није био бесправан и немоћан. Околни владари су водили о томе рачуна, тим пре што су се увек бојали унутрашњих преокрета у граду.

У малопре цитираном писму Црнојевића обраћају се они «кнезу и властелом дубровчским и људем града Дубровника...» Људи су невластелини, неплемићи. Мислим да се то исто у другим актима хтело рећи изразом опкина. Једино би се можда могло рећи да опкина обухвата и властелу и пук, а људије само пук.

VI

У ПИСМИМА и повељама других, несрпских, владара нема тог рођачког и братственичког ословљавања Дубровчана. Љуба Стојановић је објавио још нека писма из дубровачког архива на старосрпском или старобугарском језику од несрпских владара и велможа. (Старе српске повеље и писма. Књига I, други део, 1934).

Тако бугарски цар Јован Асен II назива Дубровчане «љубовним и всевјерним гостем царства ми» (после 1230).

Ђурађ Кастриот Скендер-бег шаље око 1450. из Љеша писмо «племенитим и мудрим и свем многопочтеним господам, гдну кнезу и властел самовладушчаго града Дубровника...»

1430. проглашује султан Мурат II у Једренима повељу којом гарантује Дубровчанима да тргују по његовој земљи, јер «племенити и часни и славни и о свем љубими господства ми кнез дубровачки и часни властеле јего показаше љубов и пријатељство право и истино господству ми...»

Негде после 1454. шаље писмо Мехмед Челебија Павловић земље господар «племенитим, и мудријем, и всаке чести достојним и нам дразим старим пријатељем и всој опкини града Дубровника...»

Султан Мехмед II пише 1459. «мудрому и племенитому и всакоје части достојному кнезу и властелом дубровачјем и опкиње њих...» 1466: «мудрим и племенитим и у всјем почтеним и всакој хвале и чести достојним, избраноме кнезу дубровачком и всјем властелом...» 1468: «многопочтеним и племенитим и всакој чести достојним кнезу и властелом дубровчким...» 1471: «Мудрем и племением кнезу и властелом дубровачцем...» Доцнији акти и писма су још простији у апострофирању, стоји само «кнезу и властелом дубровчцијем», или «кнезу обраноме и властелом дубровчким...» Итд. Тако стоји у врло много писама. Ђура Даничић није објаснио шта значи реч «обрани»; ваљда одабрани?

И у овим писмима се истичу дубровачке власти и налазе се за њих врло заносни епитети, али је то све у духу опште дипломатске куртоазије; тако

може да говори и једва познати странац. Сродствени елементи овде недостају; њима су се служили само српски владари са разним градуацијама.

Општина, мимо властеле, спомиње се само у једном писму Мехмеда II; она се иначе игнорише.

VII

САЧУВАНА су и нека писма Дубровачким властима од црногорских митрополита из друге половине XVIII века, која су објављена у загребачком Вјеснику кр. земаљског архива, XVI, стр. 225-227. Она садрже у овом погледу заиста интересантне ставове, који доказују да су ови митрополити, иако иноверни, Дубровчане увек сматрали једнородним и једноплеменим, и да су то нарочито наглашавали.

Тако пишу 1 септембра 1763 митрополити Сава и Василије заједно једно писмо Дубровчанима и моле их за новчану помоћ: «Да учините нашој цркви и народу черногорском једном сумом од асприх, како Серби Сербима и својијем сусједима».

15 јуна 1767 пише владика Сава Сенату дубровачком изос: «И драго нам је владање ваше, који се ви јоште од нашега сербскога језика находите, који заповиједате...»

25 јула 1775 пише исти митрополит Сава Петровић Сенату дубровачком: «Ваша славна република зна да је све господство и слава сербска пала и ништа није остало до вас, како један цвијет на вас свијет... може се сербска земља с вама поносити».

ОТКУД ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗЛАЗ НА МОРЕ?

I

ОПШТЕ ЈЕ познато да «Босна и Херцеговина» имају излаз на Јадранско Море, чак на два места, истина уским појасима, али тек појасима који допиру до самог мора. Босна и Херцеговина нису тим постале прибрежне државе, али у случају нужде могле су саобраћати преко мора директно, без ичијег посредовања. Могле су примати турске бродове из Цариграда или Крфа.

Један од тих појасева је на југу Јадрана, уз саму Боку Которску, пружа се дуж Херцегновске општине поред Игала, и зове се Суторина. Територијално спада у срез Требиње. Други појас излази на море поред самог полуострва Пељешац, у средњој Далмацији, у ствари непосредно изнад копна од којег се полуострво одваја. Тај се појас звао Неум, а после Клек. Налази се у близини утока Неретве, код вароши Метковић. И он је продужење Херцеговине, чини ми се среза Столац.

У сваком случају, Херцеговина има два излаза на море, а Босна нема ниједан. Али се тако уобичајило рећи да Босна са Херцеговином има излаз на море, јер су те области биле увек под једном влашћу и сачињавале, бар у новом веку, једну политичку целину.

II

НАЧИН НА који је дошло до тих аквизиција од стране Турске просто је куриозан, чудан, без икаквог примера у историји. А данас мало ко за њега и зна, па заслужује посветити му пажњу.

Херцеговина је и раније допирала до мора, па је чак неко време један поморски град претстављао њено главно седиште. Реч је о Херцегновом, који је по «херцозима Светог Саве» добио и своје име. Али после Морејског рата изгубила је Турска све поседе на горњем Јадрану, и Млецима је било успело да сасвим опколе Дубровачку републику, која се до тада граничила са Турском и вештом игром држала у шаху Турску и Млетке. Карловачким миром 1699 васпостављена је копнена граница Дубровника са Турском. Онда пак настаје нови рат Млетачко-Турски од 1714-1718. Тада је успело било Млецима да сасвим опколе Дубровник. Не само што су освојили све

приморске територије од Неретве до Херцегновог, већ и позадину Дубровника до скоро самог Мостара. По Пожаревачком миру 1718 морали су Млеци да врате Турцима залеђе источно од Дубровника. Али се сад Дубровник опет граничио копнено са Млецима на југу и на северу своје територије. То никако није пријало Дубровнику и његовој властели и они су све могуће чинили да удаље Млечане са своје границе. А како најлакше то учинити? Уступивши просто Турцима појас земље јужно и северно од области Републике.

Ево шта о томе каже најбољи хрватски историк проф. Фердо Шишић у «Алманаху Јадранске Страже» за 1927 год. (књ. под 1):

«Бојећи се сусједства млетачкога, дубровачка је република издејствовала код склапања мира у Пожаревцу, да је Турској уступљена узана чест територије на сјеверу и југу њена, дубровачкога, владања; на тај начин је Турска 1718 избила с двије точке на Јадранско море. Ове двије точке јесу: на сјеверу Неум-Клек, испод ушћа Неретве, и Суторина на југу, на улазу у Боку Которску. Обје ове енклаве рачунају се још и данас у Херцеговину».

Дубровчанин, Милан Решетар, такође професор Загребачког универзитета (раније Бечког) писао је нешто мало пред тим у Станојевићевој Енциклопедији (2): «Дубровник се 1684 вратио под врховну власт немачкога цара као угарскога краља, а у Карловачком миру 1699 постигао је, да га са севера и с југа уски комад турске земље одели од млетачке области».

Писци се не слажу у хронологији, чак ни у повељи којом је то изведено.

Тако исто врлудају страни писци, од којих многи ову појаву са дивљењем региструју.

Тако сам то прво нашао код чувеног француског географа Ами Буе, у књизи у којој описује Европску Турску у првој половини прошлог века. Он пише (књига под 3, III, стр. 203):

«Дубровчани су дали Турцима прилаз мору код Суторине да би се изолирали од Млечана».

Други по хронологији страни писац на кога сам наишао при овом расправљању јесте познати немачки путописац из половине прошлог века Ј. Г. Кол, који је дао детаљан опис свога пута по Далмацији и Црној Гори. Он у тој истој књизи (4, II, стр. 5 исл.) спомиње и ову појаву следећим речима:

»Познато је довољно да онај мали, уски језичац који се испружа ка Которском заливу, као и други, слични језичац на северозападу од Дубровника код обалне тачке Клек, на Карловачком миру беху због тога уступљени Порти, да би дубровачки предео био само њоме окружен а од Венеције одељен. Дубровчани, чије је непријатељство против Млетака било исто толико старо колико њихово пријатељство према Турцима... хтедоше сада радије седети, са својим целим пределом, у скуту деспотске Порте него њихове сестринске републике Млетака, која је сад и на југу и на северу Дубровника стекла нове земље. Специјално је Карловачким миром Венеција пришла веома уско Дубровчанима, где је и на југу у Боки, и на северу код Неретве добила уступљена земљишта од Турака. Ови су хтели да предају Млечићима и долину Суторине и део земљишта код Клека, и тако би се сасвим приближили Дубровчанима ...» И сад писац наводи оне исте појединости молбе дубровачког слуге енглеског поклисара итд. које други писци преносе на Пожаревачки мир и које се мало даље у овом чланку цитирају.

Један аустриски политичар, који се означује само иницијалима у расправи под насловом »Аустрија и јужнословенско питање» (5) изашлој 1876, пише, на страни 62:

«На Пожаревачком миру је паметно (лукаво) вођена Дубровачка република умела на тај начин да се осигура од напада Млетачке републике, која је владала источно у Котору и западно до Клека, што је два њена крајња предела: Клек и Суторину, препустила Турцима, и на тај начин присилила Млечане да при сваком евентуалном нападу на њу повреде турску територију, па да тако Турке повуку у сукоб на своју (дубровачку) страну. Од тога доба прекида турски посед раније дубровачки а сад царско-аустриски предео два пута.»

У својим путописима са Јадрана описује француски научник Шарл Иријатр (6) овако улаз у Боку (г. 1878):

«Ми пролазимо, пре него стигнемо у Херцег-Нови, поред једног места које је турско: Суторине. То је друга енклава уступљена Царевини од Дубровачке републике, која је хтела на тај начин да се изолира од млетачких поседа, и више је волела као суседе дивље Турке него пожудне Млечиће».

У штандардном приручнику Географије Данијела из друге половине прошлог века има доста података о овој трансакцији Дубровчана. У разним издањима те Географије могу се наћи исти подаци. Ја ћу их цитирати из петог издања од 1882 (7), које је прерадио био проф. Делич, али је податке о Дубровнику у главноме пренео из ранијих издања. Тамо стоји изос.:

«На два места дотиче предео Херцеговине уским појасима Море: једном луком у Клеку и једном у Суторини. Зашто? Јер су некад становници хришћанске републике Дубровника, да би се обезбедили од њихових хришћанских суседа Млечана, који су седели у Сплиту и у Котору, уступили оба ова земљишта Турцима, од којих су били у миру. Према уговору, на овим појасевима земљишта нису смела да се дижу ни насеља ни утврђења».

Француски свештеник Пизани, описујући крајем прошлог века Далмацију у време Наполеона (8) пише:

«Дубровачка република није била, право говорећи, лимитрофна Далмацији: она је била одељена са два уска појаса земљишта уступљена Отоманском царству на Пожаревачком миру, на велику молбу Дубровчана».

Ето, ту је сва пикантност ситуације Дубровника 1817 године. Није то чак лако ни ишло да се ове територије ослободи. Ево шта о томе саопштава конте Антоније Сорго, сам Дубровчанин, 120 година доцније (9):

«Срећом, све препирке са Млецима престадоше на Пожаревачком миру. Један Дубровчанин, слуга енглеског преговарача који је учествовао на том Миру, имао је патриотски инстинкт да се баци пред ноге свога господара, преклињући га да се заузме да у Уговор уђе такво разграничење између Млетака и Порте да његова отаџбина не буде више ниукаквом копненом контакту са својим старим и непомирљивим ривалом. Толико може љубав за

своју земљу пружити интелигенције и узвишености једној прикладној души, чак на најскромнијем по   ложају».

У својој «Дубровачкој књижевности» осврнуо се каноник Иван Стојановић на овај пасус Соргов, или, како га он назива, Соркочевића (тако га називају и многи други, нпр. Божидар Ковачевић, али ја не знам да ли је то правилно). Дум Иво Стојановић пише (10):

«Повјест Антуна Соркочевића не остави нам име оног сељака из Приморја, који, као слуга енглеског посланика, на састанку у Пожаревцу, клекне пред ноге свога господара и препоручи му жарко оно што је Сенат већ био дипломатским путем препоручио владама ту скупљеним, бива да Клек и Суторина остану под турском влашћу, само да се од никуда не граниче са Млечићем».*)

Колико је код наших људи владало незнање о овој појави, најбоље сведочи једна аднотација у расправи «Бока Которска» од Вука Караџића. Говорећи о границама Боке код Новога (13) каже: «Ваљало би овдје да граничи с Дубровачком државом; али су Дубровчани негда молили Турке да их раздвоје од Млетачке државе и тако су Турци у Карловачком миру (1699. године) узели и од ове стране и од Далмације по комад земље од мора, па тако остало и до данас (те се ни из Далмације у Дубровник ни из Дубровника у Нови по суху друкчије не може отићи него с пратиоцима из лазарета преко Турске земље). С јужне стране овај комад зове се Суторина (и управо узевши није шири од једног сахата), а онај са сјевера Клек».

---

*) Конте Сорго није баш рекао да је то био «сељак из Дубровника», већ чист Дубровчанин, свакако варошанин. Дум Иву се није допало да један грађанин дубровачки буде слуга ма коме, па макар и енглеском лорду. То може бити неки Конављанин, или сељак из Дубровачке околине, јер су сви ти сељаци били и онако кметови дубровачких госпара, па је дум Иво, иначе добар писац и вођа дубровачких Срба, само њима хтео ову улогу да припише. А тиме је желео доказати и јаку привржeност подложних сељака Дубровачкој републици. Али податак конта Сорга, маколикогод изгледао романтичан, може да буде и истинит. А биће тачно и оно што дум Иво додаје: да је та ствар већ дипломатски била припремљена. Идеја сама тешко би проистекла од тог енглеског слуге родом Дубровчанина; он ју је само на свој начин поткрепио (бацивши се под ноге лорду).

Дубровчани су «негда» «молили» Турке да ове појасеве земље узму, и они су једнострано на то пристали, и то на Карловачком миру, где су се јавили као поражена страна! Једино је тачно код Вука да Турци нису до тих прибрежних тачака дошли освајањем и силом.

Иначе, као што се запазило, једни писци тврде да је уступање речених делова Дубровачке републике Турској извршено на Карловачком миру, а други (њих је много више), да је извршено на Пожаревачком миру одржаном скоро 20 година доцније.

Напослетку сам нашао решење у цитатима респективних чланова обају мировних уговора код дра Луја Војновића. Он у једној информативној књизи о Дубровнику издатој у Београду 1907 (11) пише: «Чланак II Карловачког уговора мира (од 26 јануара 1699) у пркос опозиције Млетака би редигован овако: »Макнуће се све запреке које спречавају комуникације између Дубровачке републике и земаља Султановијех». — Овај чланак би потврђен и проширен год. 1718 (21, јулија) у Пожаревачком уговору мира, чији чланак IX гласи: «Да се не би прекинуло непосредно опћење Дубровачке републике са Султаном, Млеци ће напустити Попово, Царину, Зупце и остала оближња мјеста. Оставиће се такође слободно опћење међу Турском и Дубровачким земљама са стране Рисна». Тако постадоше Клек и Суторина. Дубровник међаше од то доба са самом Турском и с морем. Млеци не могаху више доћи до Дубровника него кроз Турско царство. Ово би лабудски пјев Дубровачке дипломације».

Карловачки мир је само начелно био ствар решио; детаљне одредбе налазе се у члановима Пожаревачког мира. Његове одредбе као доцније, имале су и директну важност, и неспорнију, због чега није погрешно ово уступање везати за Пожаревачки мир. Фактично а не правно питање је (које ја не могу да решим) да ли су у међувремену између та два мира Млеци граничили са Дубровником. Но већи део тог времене је био рат, кад и онако нису строго поштоване граничне линије.

III

СТРАНИ писци, и тада и у доцније време, чудили су се како је једна хришћанска држава из страха од друге хришћанске државе дала

нехришћанској и антихришћанској Турској један део своје територије. А Дубровчани су знали шта раде. Они се нису руководили верским сентиментима, већ државним интересом. А држава је обично највише угрожена од онога који јој је близак.

Дубровчани су Турцима дали ту територију на пуно располагање али под једним, како се правнички каже, модусом: да нити ту граде насеља нити ма каква утврђења. Клек је био једно примитивно пристаниште, и на томе је морало остати. И заиста је остало скоро до наших дана. Ја сам се увек чудио зашто је Суторина сасвим ненасељена. Свакако је то био разлог. Доцније, после окупације Босне и Херцеговине, тај је модус отпао, али није било ни традиције ни потребе да се ови појасеви земље насељују. Вероватно да сад, са изградњом луке Плоче («Кардељево»), и Клек мора да сасвим оживи.

Млеци су остали сусед Дубровника на мору. Али се и ту Дубровник био обезбедио од њих на разне начине, од њих и од других евентуалних завојевача. Не само што је сва околина била утврђена, систем узбуне функционисао на најефикаснији начин, већ су врата од града отварана дневно само неколико сати, туђи бродови нису могли ни преноћити у дубровачкој луци, итд. Поред тога, све су заинтересоване земље миђене. Како на једном месту стоји написано (пре више од три века): «Република Дубровачка плаћала је данак Турцима из страха (20 хиљада цекина годишње), Млецима из мржње, цару и Напуљу (који је именовао команданта трупа) из поштовања».*)

Једна од тих мера је и уступање територије Турцима, одн. прилаза мору. Дубровчани нису тим ништа изгубили, а добили су много. Ови предели, скроз ненасељени и неплодни, нису им уопште били потребни, док су за Турке претстављали знатну добит. Млеци нису могли напасти Дубровник да не повреде турску територију, чега су се ови редовно чували.

Турци су се служили овим енклавама да шаљу војску у Херцеговину кад је то копном било рискантно или је било доцкан. Аустриски писац означен у

---

*) Цитирано по Данијелу (књ. под 7). Сам Данијел не наводи прецизно одакле је он сам то пренео.

Литератури иницијалима (5) каже да је Турска неколико пута искрцавала своје трупе код Суторине. Тако је нпр. 16 новембра 1851 послала туда хиљаду низама за гувернера (јамачно везира) Босне Хаирадин-пашу. Затим 1876. Тада је протестовала Аустрија, а Турска јој је одговорила да «ниједним чланом међународног уговора није спречена да врши суверена права над тим деловима својих области». Због тога, каже поменути писац даље, није могло да се спроведе регулисање утока Неретве која је плавила околину.

Новосадски лист «Застава» има у свом броју од 8 августа 1871 један допис «С босанско-херцеговачке границе», по свој прилици из Далмације. У њему стоји (12, II, стр. 63):

«Турска влада прави пројекат да Клек за слободно пристаниште прогласи. У томе подузећу противи се Аустрија, јер би тим Дубровник, Спљет и Макарска много изгубили, а најпослије **Клек и Суторина, то су два неутрална пристаништа, која су Турској уступљена једино за случај рата, да лакше своју војску у Ерцеговину и Босну допремити може...»**

Разуме се да овај новински извештач није знао како је дошло до уступања Клека и Суторине Турској, али је донекле тачна његова констатација да се ради о «неутралним пристаништима», тј. таквим која се не могу утврђивати, па чак ни изграђивати као трајна пристаништа.

У истом листу, број од 17 децембра 1876, дописник са Цетиња саопштава о раду комисије за утврђивање примирја између Црне Горе и Турске, и саопштава изос.: «Питање о Суторини ријешено је овако: њено пристаниште остаје неутрално». (12, IV, стр. 157).

Кад су Босна и Херцеговина окупиране од стране Аустрије, тада су оба пристаништа изгубила практичну важност. Па ипак, она су следила државно-правни положај Босне и Херцеговине. И дан дањи то је случај: ови појасеви припадају «народној републици БиХ».

Тај основ стицања једног малог дела морске обале правно је пуноважан и неспоран за Херцеговину. Српска Херцеговина има два излаза на море, на северу и југу територије српског Дубровника. Јужни део је чак уметнут сав у

територију српске Боке, и то Херцеговог града. Има у томе јамачно и нешто символике.

Разуме се да сва ранија ограничења изградње и насељавања ових прибрежних појасева отпадају, јер је нестало онога у чију корист су била статуирана. Данас Дубровник, и сва остала обала источног Јадрана припада истој држави којој Клек и Суторина. Тиме отпадају и све рестрикције и сви сервитути у корист неке суседне прибрежне државе.

ПОКУШАЈИ СПАЈАЊА СРПСКИХ ПРИМОРСКИХ ОБЛАСТИ ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА

I

ТУ СКОРО сам имао прилику да читам једну књижицу на француском изашлу 1839. Писац је дубровачки властелин конте Антонио ди Сорго. То су у ствари три његова информативна чланка о старом Дубровнику, која је објавио годину дана раније у «Ревији Севера». Кнез Сорго је живео од 1775 до 1841; био је сенатор Дубровачке републике и после њен посланик на француском двору. Кад су Французи окупирали Дубровник, поставили су га за свог првог градоначелника. Никад није могао да прежали изгубљену слободу свога града, чијој је успомени, као избеглица у Паризу, посветио остатак живота.

У свом првом чланку у коме третира «Порекло и пад старе Републике Дубровника» наводи један историски податак који је мени био непознат, а који још и данас може да има «актуелан» значај (1).

Износећи догађаје који су учинили крај славној Републици, жали се Сорго да њен посланик није био саслушан од Бечког конгреса, него су га избацили напоље кад је хтео да говори. А он је био поднео један план не о простој рестаурацији Републике већ о њеном спајању са суседним крајевима и стварању једне федерације.

Да не бих ни најмање алтерирао његове речи и наводе, ја ћу тај став дословно пренети (стр. 24 књижице):

«Нису чак хтели (на Конгресу) ни најмање време да разматрају пројекат који је већ био поднет појединим претставницима на Конгресу. По том пројекту имали су да се уједине Дубровник, Бока Которска и земља Црна Гора (којима би се природно и Србија придружила) у једну федеративну државу, која би била као неки први корак спајања за илирски део, као што је после Грчка учињена тим првим кораком у спајању грчког дела Европске Турске».

И онда се жали писац како ни Аустрија, која се домогла града, није хтела ни да саслуша жеље његових грађана и властеле. «Хрватски генерал Милутиновић, аустриски командант Дубровника» просто је поднео један акт грађанима да га потпишу. У њему они тобоже моле аустриске власти да град окупирају!!!

Мени је заиста горњи пројекат о федерацији био потпуно непознат, а и сад не знам његове детаље. Али му је основна идеја јасна: Дубровник, Бока и Црна Гора треба да сачињавају једну федеративну државу, несумњиво као foedus aequum, тим пре што све ове области у то доба нису биле много неједнаке по броју становника.

То је био званичан предлог властеле и грађана Дубровника који су само неколико година пред тим сачињавали Републику, па и тада, на Бечком конгресу, желе да иступају као њени претставници. Није то био приватан пројекат неких приватних лица, ма колико она иначе значајна била, већ официјелни пројекат једног општества које се сматрало државом. Заиста, Дубровачка република, мада окупирана 1808, правно је престала да постоји тек одлуком Бечког конгреса, кад је он био завршен. То утврђује и кнез Сорго у претходној реченици која гласи:

«Ова древна република, која дипломатски није била збрисана са листе европских држава ни по којој легалној трансакцији између сила, и чији је живот био само суспендован једним актом насиља, тада је дефинитивно сахрањена после 13 векова бивствовања.»

Дубровник, архикатоличка државица, не тражи никакву везу са својим северним суседима који су католици, већ са Боком и Црном Гором које су православне (Бока претежно, Црна Гора сасвим). А даље проширење, које сматра «природним», види у Србији.

Несумњиво је Дубровник интимно желео и даље да остане самостална држава, али није видео никакве шансе да се то оствари. Морао се с неким удружити, и он је најприроднију везу нашао са Боком и Црном Гором, које су у рату против Наполеона много зла нанеле Дубровнику. Ни то га није омело да тражи заједницу са овим српским покрајинама.

Зашто? Просто зато што га је на то нагонила и геополитичка ситуација и крв, осећај националне истоветности.

Залеђе Дубровника било је чврсто у турским рукама, а север његов имао је да припадне Аустрији. Све те земље нису ни пре биле слободне, док су Дубровник и Црна Гора биле више-мање слободне земље; Бока се налазила међу њима, није имала ни раније географски континуитет са Далмацијом, а увек је уживала известан степен аутономије. Србија је војевала последње битке за своју самосталност, чији успех тадашњи Дубровник није могао да сагледа, али га је претпостављао. И зато је предвидео да све српске земље које су слободне буду заједно обухваћене. Остале би могле доцније да припадну насталој федерацији, која се означава само као језгро или нуклеус будуће «илирске стране».

Како је то било предвиђено, историја би се имала само да понови. Опет би једна српска држава већег обима настала прво на западу и од мора добила свој ток, да се после на континенту развије у чврсту заједницу.

Ако се већ историски аргументи подносе и њима оперише, нека се ни овај не заборави.

II

ЈЕДАН СЛИЧАН предлог имамо и са црногорске стране, учињен опет за време Француске револуције, али неколико година раније, предлог за који нема вероватноће да га је конте Сорго знао. Он је пронађен почетком овог века у бечким архивама и саопштен од Владана Ђорђевића (2).

На страни 292 те књиге пише како је јануара 1807 послао црногорски митрополит Петар I у Петроград архимандрита Симеона Ивковића са молбом да се, после победе над «непријатељем целог света, уједине у једну државу ове провинције: а) Црна Гора са Подгорицом, Спужем и Жабљаком; б) Бока Которска; в) Дубровник; г) Далмација».

То је прва тачка претставке или молбе. Друга гласи овако: «То уједињење некадашњих провинција славено-српског царства да се утврди под једним општим именом за вечна времена».

Трећа тачка гласи: «Највишој титули сверуског цара додати и титулу славено-српског цара. За управу над овим царством да се постави рођени Рус за претседника», док би потпредседник имао да буде црногорски митрополит, јер је то «општа народна жеља».

Даље стоји: «Престоница тога царства да буде у Дубровнику, који је на средокраћи тих пет (?) провинција, и ту да буде столица председника и потпредседника».

Овде се не спомиње Србија, којом је тада владао Карађорђе. Владика је предвиђао правилно да се Млетачка република неће више обновити, или бар да она неће више владати десном обалом Јадрана, па је хтео да споји све њене поседе и поседе слободног Дубровника са Црном Гором, нешто проширеном и заокруженом према Турској. Апелирајући на Русе, понудио је њима формалну сувереност над том државном формацијом, којој је избегао да предложи назив. У суштини би то било језгро «славеносрпског царства», јер се ради о некадашњим «провинцијама славено-српског царства». Он пристаје да пренесе своју резиденцију са Цетиња у Дубровник, као потпредседник тога «царства».

Док је Сорго, католик, тражио да се првобитном језгру Дубровника, Боке и Црне Горе припоји, кад то буде могуће, православна Србија, дотле црногорски православни владика тражи експанзију према католичкој Далмацији. Значи да су верски моменти били на обим странама другостепени: крв и народност су били меродавни за спајање области и њихов заједнички живот у будућности.

III

СВЕ СУ ТО биле жеље, прохтеви, програми, пројекти. Осећало се да настаје ново доба, да нема враћања на старо, да ни Дубровник ни Црна Гора не могу у новој ери остати сасвим самостални. Везе су се наметале и оне су тражене тамо где су биле најприродније.

Али је делимичног спајања било у стварности. Тако је Наполеон, као што је познато, завладавши западним деловима јужнословенских области, образовао био Илирску област, Илирију или тзв. «Седам илирских

покрајина». То су биле: Корушка, Крањска, Истра, Војна Граница, Хрватска, Далмадија и Дубровник.

Дубровник је био равноправна покрајина као сва остала Далмација, као Хрватска, као Крањска. А он је био спојен са Боком и Корчулом. Ево шта о томе пише хрватски историк Рудолф Хорват (3): »Дубровачку је покрајину састављао сав простор старе Републике дубровачке, затим покрајина Бока Которска, па сви отоци дубровачки и оток Корчула, који је прије припадао Далмацији. Главни је град био Дубровник. Покрајина се дијелила у три окружја: Дубровник, Котор и Корчулу, те у десет котара (срезова): Дубровник, Цавтат, Херцегнови, Котор, Будву, Слано, полуоток Пељешац, Мљет, Корчулу и Ластово».

И овом својом административном географијом Наполеон је показао сву генијалност. Природније и лепше провинције Илирија није имала.

Те «Илирске Провинције» биле су кратког века: од 1809 до 1813. Тада су из Боке истерани Французи, и она се непосредно уједињује са Црном Гором. То је тзв. Централна комисија, о коме се говори на другом месту.

Налазећи се географски између Дубровника и Црне Горе, Бока је највише волела да их споји, па да се и државно-правно нађе међу њима. А и све остале поменуте области, које су биле саставни делови Српског Приморја у средњем веку, чим су постале биле слободне и у вери да могу да се прикључе коме хоће, покушале су да се међусобно споје. На то су их нагониле историја и крв.

ЛИТЕРАТУРА

За расправу: С МОРА ПОЧИЊЕ СРПСКА ИСТОРИЈА

1. Constantin Ritter v. Höfler, Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. V. Streiflichter auf die serbische Geschichte. .. Sitzungsberichte der Phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Band 99. 1662.

2. N. Jorgo, Formes byzantines et réalités balcaniques. Leçons faites à Sorbonne. Bucarest-Paris 1922.

3. N. Jorga, Relations entre Serbes et Roumains. Bucarest, 1922.

4. N. Jorga, Cinq Conférences sur le Sud-Est de l'Europe, 1924. Bucarest-Paris.

5. D. Rattinger. SJ. Der Serben katholische Vergangenheit. „Stimmen aus Moria Laach“, 55 Band, 1898.

6. Pierre Marge, Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzigovine et Montenegro. Pari» 1912.

7. Paul Joseph Schafariks Slawische Altertümer. I und II Band. Leipzig 1843-4.

8. А. Мајков, Историја Српског народа. Превео Ђ Даничић, II издање, Београд 1876.

9. Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић, Књ. I-IV, Београд 1922-1925.

10. Stojan Novakovic, Les problèmes serbes. A l'occasion du livre Geschichte der Serben von C. Jireček, Archiv für slavische Philologie, 1913, s. 210.

11. Franjo Rački, Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. II izdanje u spomen stogodišnjice Franje Račkoga. Srpska Kraljevska akademija. Posebna izdanja, knj. 87. Beograd 1931.

12. Чед. Мијатовић, Балшићи. Скице за историју Зете. Глас Српске академике наука, 1880. Стр. 125.

13. Јован Цвијић, Излазак Србије на Јадранско Море. Гласник Српског географског друштва, Год. II, 1913, стр. 199.

14. Доментијан, Животи Св. Саве и Св. Симеона. Превео Лазар Мирковић. СКњЗ, књ. 282. Београд 1938.

15. Доментијан, Живот Светога Симеуна и Светог Саве. На свијет издао Ђ. Даничић. у Биограду 1865.

16. К. Fr. Miklosich, Monumenta Serbica. . . Vienne 1858.

17. Vjekoslav Klaić, Hrvati i Hrvatska. Studije. Zagreb 1890.

18. Љуб. Стојановић, Старе српске повеље и писма. Српска академија наука. Књ. I; I и II део. Београд-Карловци 1929, 1934.

19. Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934.

20. Arkiv za povjesnicu jugoslavensku. God. IV. Str. 350.

21. Sime Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca.

22. Миленко М. Вукићевић, Историја српског народа.

23. В. Григорович, О Сербии и ее отношениях к сосдним државам, преимущенствено в 14 и 15 столетиях. Казан 1869.

24. Петар Панић, Смедеревски град на Дунаву и његов господар Деспот Ђурађ Бранковић. «Република» број 536 од 7 фебруара 1956.

25. Чедомиљ Мијатовић, деспот Ђурађ Бранковић, Господар Србима, Подунављу и Зетском приморју. Књ. I, Београд 1880.

26. Franz Miklosich, Die slavischen Elemente im Magyarischen . . .

27. Стојан Новаковић, Српске области X и XII века (пре владе Немањине), историско-географска студија. Гласник Српског ученог друштва 1880.

28. Фердо Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Посебна издања Српске Краљевске академије, књ. 67. Београд-Загреб 1928.

29. Prof. Boglić, Programma dell' i. r. Ginnasio superiore in Zara. 1872-73, p.39.

30. Љубо Нер. Влачић, Из прошлости српске области неретљанске. У Мостару 1901.

31. A. Steinitzer, Dalmatien. Monographien zur Erdkunde. Band 42. Bielefeld und Leipzig 1930.

32. Lajos Thalloczy im Archiv für slavische Philologie, Band XX, 1898, Rasprava ranije Štampana na madžarskom pod naslovom: Dieokleas kronikàjàjanak magyar vonatkozàsai (Madžarski odnosi u Hronici Dukljanskog prezvitera).

33. Никола Радојчић, О најтамнијем одељку Барског родослова. Научно друштво Црне Горе, Историски институт. Цетиње 1951.

34. Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности. Историја Црне Горе од почетка VIII вијека до 1918 године. Цетиње 1948.

35. Cecil Stewart, Serbian Legacy. London 1959.

36. Бранко Машић, Извори српске традициоиалне културе, «Слобода» од 20 августа 1961.

37. Перо Слијепчевић, Старе српске задужбине. Сабрани Огледи. Београд 1956.

38. Станислав Краков, Преко Високих Дечака и Ловћена у Приморје. Алманах «Јадранска Стража», Београд 1926, стр. 82.

За расправу: СРПСКЕ РЕЗИДЕНЦИЈЕ НА ПРИМОРЈУ

1. Д-р Л. Поповић (псеудоним за Л. М. Костића): Променљива седишта српских владара у средњем веку. Часопис «Тамо Далеко», број 5. Мелбурн (Аустралија) последња четврт 1959.

2. Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић.. Књ. I-IV. Београд 1922-1925.

3. Фердо Шишић, Летопис Попа Дукљанина. Српска Краљевска академија. Посебна издања, Философски и филолошки списи, кн.. 18. Београд-Загреб 1928.

4. Никола Радојчић, О најтамнијем одељку Барског родослова. Научно друштво НР Црне Горе, Историски институт, књ. 1., 1951.

5. Giuseppe Gelcich, Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro. L'antiehita e i tempi di mezzo fino al 1492. Zara 1880.

6. Д-р Јосип Јиречек, Трговачки друиови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку. Превео са немачког Ђорђе Пејановић. Сарајево 1951.

7. Franz Miklosich, Monumenta Serbica, Wien, 1858, S. 150.

8. Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, 1950, стр. 37.

9. Нико Луковић, Постанак и развитак трговачке морнарице у Боки Которској, Издање Удружења Бокеља, Београд 1930.

10. Антокије П. Фарчић, Херцеговина у средњем веку, у Споменици поводом 80. годишњице окупације Босне и Херцеговине. Гласник Српске православне цркве, свеска за март-април 1959.

11: Friedrich Kraltz, Osmanische Urkunden in turkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15 Jahrhunderts. Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 197. Wien 1921.

12. Нико Луковић, Бока Которска, Народна Књига, Цетиње, 1951.

13. Павао Буторац, Бока Которска након пада Млетачке Републике до Бечког конгреса (1797-1815). РАД југословенске академије знаности и умјетности. Хисторичко-филологички и филозофско-јуридички разред. Књига 265. Загреб 1938.

14. H. F. Rödlich, Skizzen des physisch-moralischen Zustandes Dalmatiens und der Buchte von Cattaro. Berlin 1811.

15. R. von H. . . .g, Reisen durch das österreichisches lllyrien, Dalmatien und Albanien in Jahre 1818. I und II Teil, Meissen 1822.

16. Dr. Joseph Müller, Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze. Mit einer Vorrede von Dr. Paul Josiph Schafarik. Prag 1844.

17. Поп Саво Накићеновић, БОКА, Антропогеографска студија. Насеља српских земаља, књ. IX. Београд 1913.

18. Successi deir armi della Serenissima Republica di Venetia in Dalmatia. I'anno 1687. Dell' Acquisto dell' Importissima Piazza di Castel*Novo... Descrizione di Castel-Novo. Del sito e sue giurisdizioni, In Venetia, 1687.

19. Francesco Madirazzo, Storia e costituzione dei comuni dalmati. Spalato, 1911.

20. Медо Пуцић, Споменици Српски, I и II хњига. Београд 1858 и 1862.

21. Хамдија Крешевљановић, Капетаније у Босни и Херцеговини, Научно друштво ВиХ, Одјељење историско-филолошких наука, књ. 4. Сарајево 1954.

22. Pavao Butorac, Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića. Split 1927.

23. Илија Синдик, Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа. Посебна издаља САН. Историски институт, књ. 1. Београд 1950.

24. Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Посебна издања САН, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 3. Београд 1930.

25. Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934.

26. Antun S. Dabinovic, Kotor и Drugom skadarskom ratu (1419-1423). Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. 257. Zagreb 1937.

27. Ђорђе Стратимировић, Православна црква у Боци Которској. Постанак и судбине њене. Годишњица Николе Чупића, књ, 17. Београд 1897.

28. Иван Божић, О јуриздикцији Которске дијецезе у средњевековној Србији. Споменик Српске академије наука. Одељење друштвених наука, Нова с ери ја 5. Београд 1953.

29. Чед. Мијатовић, Балшићи, Скице за историју Зете. Глас САН, Београд 1880.

30. F. Onganiâ, II Montenegro dall' anno 1687 al 1735, p. 130.

31. П. Д. Ш., Палача Ивана Црнојевића у Котору. «Историски записи», Цетиње, 1952, свеска 1-3, стр. 177.

32. Carl Vrbanić, Geschichte der Bocche di Cattaro . . . Agram 1887.

33. Епископ Герасим Петрановић у првом Шематизму епархије бококоторске и дубровачке за 1874.

34. Н. Дучић, Бока и Зета, Гласник Српског ученог друштва за 1875, стр. 176 ид.

35. Нићифор Дучић, Јепископије зетска и дебарска. Гласник Српског ученог друштва, књ. 57, Београд 1884, стр. 84.

36. Иларион Руварац, Владике зетске и црногорске. Просвјета, I, Цетиње.

37. Л. Стјепчевић и Р. Ковијанић, Хранићи-Косаче у которским споменицима. Историски часопис САН. Књ. V. Београд 1955.

38. I libri commemoriali délla republica di Venezia. Tomo V. Venezia 1901. P. 64.

39. Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века. У Београду 1912, стр. 290.

40. J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. 2 Teil. Dresden 1856.

41. Нико Луковић, Бока Которска. «Народна књига», Цетиње, 1951.

42. Baro Popadic, Tužna povijest Hercegove zemlje (1437-1482), Zagreb 1942.

За расправу: ФАНТОМ ДУШАНОВОГ ЦАРСТВА

1. Maximilian Braun, Die Slawen auf dem Balkan. 1945.

2. Константин Јиречек, Историја Срба. Превео и допунио Јован Радонић. Књига I-IV. Београд 1922-1925.

3. Constantin Ritter v. Höfler, Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. Sitzungsberichte der Phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien.

V. Streiflichter auf die serbische Geschichte. 99 Band, 1882.

4. Stojan Novoković, Les Problèmes Serbes. A l'occasion du livre Geschichte der Serben von Constantin Jireček. Archiv für slawische Philologie, Jahrgang XXXIII und XXXIV (1912 u. 1913).

5. Михаило Динић, Душанова царска титула у очима савременика. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана. САН. Београд 1951.

6. В. Јагић, Константин Филособ и његов Живот Стефана Лазаревића, деспота српског. Гласник Српског ученог друштва 1875, стр. 257.

7. Лазар Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII века. СКЗ, књ. 265. Београд 1936. Стр. 56.

8. Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други. У Биограду 1866, 381.

9. Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских. Превео Лазар Мирковић. СКЗ број 267. Београд 1935.

10. Љуб. Стојановић, Стари српски родослови и летописи. САН, Зборник за историју, језик и књижевност Српског народа. Књ. XVI. Београд 1927.

11. Стојан Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, 1893, стр. 152.

12. Младен Лесковац, Антологија старије српске поезије. Матица Српска. Нови Сад, 1953.

13. Станоје Станојевић, Цар Душан, «Братство» (задужбине Николе Чупића), кн.. XVI, стр. 43.

14. Владимир Ћоровић, Хисторија Босне, Српска Краљевска академија. Друштвени и историски списи, Посебна издања. Београд 1940.

15. В. Ћоровић, ДУШАН, Народна енциклопедија СХС суб воце.

16. Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934.

17. Vladimir Dvorniković, Der kulturhistorische Geist des Balkans. Revue int. des Etudes balkaniques, 1936, p. 435.

18. Wladimir Milkowitz, Der slowenische und der serbokroatische Stamm. In der Weltgeschichte, unter Mitarbeit von . .. Jierausgegeben von Hans F. Helmolt. V Band, V Abteilung. Leipzig und Wien 1905.

19. Никола Радојчић, Век и по проучавања Душанова законодавства. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана. I. САН. Београд 1951.

20. D. Ciampoli, Littérature Slave. . .

21. Saint-René Taillandier, La Serbie au XIX siecle. I Partie: Origines de la guerre de l'indépendance. Revue des deux Mondes, 1 nov. 1868.

22. Fr. Miklosich, Monumenta Serbica, Wien 1858.

23. F. G. Eichhof, Histoire de la longue et de la littérature des Slaves... Paris 1839.

24. Владимир Ћоровић, Краљ Твртко I. Котроманић, Београд 1925, Српска Краљевска академија наука.

25. Владимир Дворниковић, Душа Балкана, Књига о Балкану, П. Београд 1937, стр. 8.

26. Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, Београд 1939, Космос.

27. Friedrich Rühs, Handbuch der Geschichte des Mittelalters. Berlin 1816.

За расправу: НАПУШТАВЊЕ ПРИМОРЈА ОД СРПСКИХ ВЛАДАРА

1. Константин Јиречек (превео и допунио Јован Радонић), Историја Срба. I-IV књига. Београд 1922-1925.

2. Д-р Илија Синдик, Дубровник и околина. Насеља и порекло становништва. Српски етнографски зборник, књ. 38, Уредио Јован Цвијић. Београд 1926.

3. Ј. Јиречек, Настојање старијех Дубровчана око раширења границе. Часопис «Словинац». Дубровник 1879, стр. 75-76.

4. Фрањо Рачки. Борба Јужних Словена за државну неодвисност. II (непромењено) издање. Српска Краљевска академија наука, Београд 1931.

5. Lujo Vojnović, Kratka istorija Dubrovačke republike. Napisao po izvorima, New York 1962.

6. Љуб. Стојановић, Старе српске повеље и писма. Књ. I, први део: Дубровник и његови суседи. Српска Краљевска академија наука, Београд 1929.

7. Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава Средњег века. Београд 1912.

8. Фердо Шишић, Летопис Попа Дукљанина, Посебна издања Српске Краљевске академије, Књ. 77. Београд-Загреб 1928.

9. Ciocobbo Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Venezia 1605.

10. Engel-Stojanović, Povijest Dubrovačke republike. II izdanje, Dubrovnik 1922, Str. 71.

11. Konstantin Jireček, Dohodak Stonski, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, 1908. Str. 518-519.

12. Владимир Ћоровић, Значај Хумске епископије. Шематизам Хумске епископије, 1929. Стр. 11. Цитирано према Пурковићу. 13. стр. 36.

13. Миодраг Ал. Пурковић, Авињонске папе и српске земље. Пожаревац 1934.

14. Д-р Л. кн. Војновић, Дубровник. Једна историска шетња. Београд 1907.

15. Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских. Дио I-III. У Биограду 1863.

16. Д-Р Ђоко Слијепчевић, Српски светогорски монаси и Дубровник. Лист «Искра» (Минхен) од 1 фебруара 1961.

17. Johann Christian von Engel, Geschichte des Freystaates Ragusa. Wien 1807.

18. Monumenta Ragusina Libri Reformationum, l-V, Zagabriae 1879-97. II, 280.

19. Стојан Новаковић, Неколика тежа питања српске историје. Годишњица Николе Чупића, књ. XXXI, Год. 1912, стр. 9.

20. Епископ Никодим, СТОН у средњим вијековима. Црквеноисторијска студија. Дубровник 1914. Штампа Српске Дубровачке штампарије.

21. Ante kanonik Liepopili, Ston u srednjim vijekovima. Crkveno-istorijska studija na odgovor episkopu Nikodimu. Dubrovnk 1915.

22. Д-р Божидар Петрановић, Богомили. Црква босанска и Крстјани. Историчка расправа. У Задру 1867.

23. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31 марта 1931. Књига II: Присутно становништво по вероисповести. Београд 1938.

24. Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948. Књ. IX, Становништво по народности. Београд 1954.

25. Ludwig von Thalloczy, Slavische Fragmente aus der Bibliothek S. Giacoma della Marca in Monteprandone. Archiv für slavische Philologie, XXVII, 1905, S. 79-80.

26. Augustin Theiner, Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrontia, I, Romae, 1863. P. 171-190, 562-563.

27. Nikola Zvonimir Bjelovučić. Povijest poluotoka Rata. Split 1922.

28. Никола Звонимир Бјеловучић, Полуострво Рат (Пељешац). Српски етнографски зборник Српске краљевске академије. — Насела и порекло становништва, књ. 11. Уредио Јован Цвијић. Београд 1922.

За расправу: ОТКУД ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗЛАЗ НА МОРЕ?

1. Ferdo Sisic, Kako je postao današnji geografski pojam Dalmacije i pitanje sjedinjenja s Hrvatskom. Almanah Jadranske straže, Beograd 1927, str. 103.

2. М. Решетар, Дубровник. Народна енциклопедија СХС, ћирилска верзија, I том, стр. 662.

3. Ami Boué, La Turquie de l'Europe, l-IV, Paris 1840.

4. J. G. Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro. Zweite Ausgabe, zweiter Theil. Dresden 1856.

5. K. v. Th ... Österreich und die südslawische Frage. Berlin-Leipzig 1876.

6. Charles Yriatre, Les Bordes de l'Adriatique et le Montenegro. Paris 1878, 634 pages in folio.

7. Handbuch der Geographie von H. Daniel, bearbeitet von Prof. Dr. Otto Delitsch, V Aufl. II Teil, 1882, S. 15.

8. L'abbé Paul Pisani, La Dalmatie de 1797 o 1815. Paris 1893. P. 120.

9. Antoine de Sorgo, Fragments sur l'histoiore politique et littéraire de l'aneienne République de Raguse. Paris, 1839. P. 15.

10. Ivan kan. Stojanović, Dubrovačka književnost. Dala na vidjelo: Srpska dubrovačka akademska omladina. Dubrovnik 1900.

11. Д-р Л. Кнез Војновић, Дубровник. Једна историска шетња. Београд 1907, стр. 54-55.

12. Хамдија Капиџић, «Застава» о Босни и Херцеговини. II књига, 1953. IV књига 1956. Сарајево.

13. Вук Стефановић Караџић, «Бока Которска», «Ковчежић» 1849.

За расправу: ПОКУШАЈИ СПАЈАЊА СРПСКИХ ПРИМОРСКИХ ОБЛАСТИ

1. Antoine de Sorgo (La Comte de Sorgo): Origine et Chute de l'ancienne République de Raguse. Dans les Fragments sur l’histoire politique et littéraire de l'ancienne République de Raguse, Paris 1839.

2. Д-р Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија (1784-1814). Српска Краљевска академика. Друштвени и историски списи. Књ. 14. 1914.

3. D-r Rudolf Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti. Zagreb (Matica Hrvatska) 1906. Str. 27.

САДРЖАЈ